66e JAARGANG - NR. 2 APRIL-MEI-JUNI 1991

Provincie Oost-Vlaanderen Culturele Bibliotheek

OOSTVLAAMSE ZANTEN

DRIEMAANDELIJKS ALGEMEEN TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSKUNDE

ORGAAN VAN DE KONINKLIJKE BOND DER OOSTVLAAMSE VOLKSKUNDIGEN
van de dienst voor volkskundige enquêtes in Vlaanderen
en van het internationaal studiekomitee voor ommegangsreuzen

Redaktie : Renaat van der Linden, Godveerdegemstraat 15, B-9620 Zottegem
Maurits Broeckhove, Marcel Daem, Erik Demoen, Arnold Eloy, René Haeserijn,
Marc Jacobs, Roeland Van de Walle

Ruildienst : Arnold Eloy, Biblioteek, Kraanlei 65, B-9000 Gent.

Recensiedienst: Marc Jacobs.

Alle stortingen op postrek. nr. 000-0096946-43, Bond Oostvlaamse Volkskundigen, Gent

Prijs : 150 F

INHOUD

Alfons K.L.THIJS. "Pelgrimstekens" in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de contrareformatietijd. Jan en Peter Oris: producenten van "tinnen vaantjes" en andere devotionalia. 67

Jan VAN BOCXSTAELE & Jacqueline VAN HEE. Te Sente Jacobs in Galissien. Santiago de Compostela in de Middelnederlandse letteren. 89

Julien DE VUYST. De "Pastoor zijn koe". Wedervaren doorheen Vlaanderen, Nederland en Duitsland. 115

Volkskundige enquêtes in Vlaanderen

H. DARAS. Verweer tegen tandpijn. H. Apollonia in Vlaanderen: 1990-1991. 103

Zoeken en Zanten

Maurits BROECKHOVE. Sekretaressendag. Derde donderdag van april. 130

Boekbesprekingen

Hugo van der VENNET, *Boeketje Vlaanderen.* R. van der Linden 66

Vic DE DONDER, *Zou men armoe lijden? Een eeuw kroostrijke gezinnen in Vlaanderen.* R. van der Linden 128

J. ZURING, *S. Cosmas en S. Damianus.* R. van der Linden 129

Bondsleven

Luc BEYENS, Arnold ELOY, Roeland VAN DE WALLE, Gustaaf WEZE. Verslag over het werkjaar 1990 van de K.B.O.V. Museum. Kantklub. Biblioteek.

Oostvlaamse Zanten wordt uitgegeven met de steun van het Stadsbestuur van Gent, het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Kredietbank, Generale Bank, Algemeen Beroepskrediet en IPPA.

Hugo van der VENNET. - *Boeketje Vlaanderen.* Uitg. Dienst Pers en Publikaties BRT, Brussel, 1988, 309, ill.

In '88 stelde Albert van Hageland in nummer 1 van Oostvlaamse Zanten, in een relaas van zes bladzijden de vraag: "Is er nog volksleven"? Hij was enkele maanden tevoren teruggekeerd van een jarenlang verblijf in Zuid-Frankrijk, had geen rechtstreeks kontakt gehad met de evolutie en de revolutie van de feestenweelde in Vlaanderen en stipt eerlijk aan: "Wie regelmatig de voortreffelijke rubriek "Boeketje Vlaanderen" bekijkt op TV, staat er verbluft over, dat er op sommige dagen, vooral in het toeristische seizoen weliswaar, niet minder dan twintig verschillende manifestaties aangekondigd worden, waarvan sommige duizenden nieuwsgierigen trekken. Bij die manifestaties zijn er vanzelfsprekend nog, waarvan het traditionele karakter geen twijfel laat, terwijl andere, in een nieuw kleedje, degelijke prestaties zijn die zonder veel aarzeling een waarachtige volkskundige belangstelling verdienen."

Enkele regels verder stelt hij de wrange vraag, of in dit welig bloeien en groeien slechts een 'schijngroei' schuil gaat? A. Van Hageland besteedt een zestal bladzijden aan de vraag. Wij niet. Hij haalt als basis "de voortreffelijke rubriek Boeketje" aan.

De dienst Pers van de B.R.T. heeft een gedegen publikatie op de markt gebracht, met de twee woorden "Boeketje Vlaanderen". Voor zeer vele lieden is deze titel een leuk begrip, van ontspanning en van ontdekking van "de eigen aard". Sommige programma's van de tv oefenen een biezondere aantrekkingskracht uit. De uitgave van de vriend Hugo van der Vennet bewijst het. Niet alleen als een toeristische gids, of niet als een volkskundig handboek, zoals de tekst op de rugzijde aanstipt, maar als een haak- en raakpunt van de beide onderwerpen.

De realia in het boek, over curiosa en alledaagse gebeurtenissen, over hoge torens en gevaarlijke grotten, over beiaarden en beiaardiers, over eten en drinken in allerlei omstandigheden vallen binnen het bestek van heem- en volkskunde, vullen het leven van ontzaglijk vele lieden, in hun dagelijks bestaan, in hun werk en hun vrijetijdsbesteding. Het geldt als bron van aktualiteit in de zuiverste zin. Tegelijk schieten andere beelden naar voren. Ongeveer twintig jaar geleden verscheen 't Nieuwe Echo-boek, hét levensverhaal van de kleine man, in september 1972. Boontje heeft dàt boek samengevat: de kroniek van het volk schrijven. Met de volgende zinnen als basis: "Louis, daar moest gij eens een boek over schrijven of anders moest Echo er geweest zijn. Dat zeggen de arbeiders, de gewone mensen mij, wanneer zij iets in hun wereld beleefd hebben. En ze hebben gelijk. Want Echo, wat ze daar te zien krijgen, dat is HUN leven. Dat is iets wat zij ook aankunnen."

Met dusdanige woorden heeft Louis-Paul Boon een parallel getrokken tussen zijn werk en het wekelijks magazine Echo. *Tien jaar Echo in beeld* bracht het beste uit het populaire televisieprogramma.

We kunnen dezelfde gedachten en beschouwingen naar voren schuiven, voor het boek van Hugo van der Vennet. Een parallel trekken. Bij een andere gelegenheid, en met meer ruimte. Hugo kent me voldoende hoe zeer ik me daar toe leen, maar niet in een recensie. Dit boek komt twee decennia later. Vlaanderen en de wereld hebben een ander uitzicht gekregen, in menig opzicht.

Vooral op het vlak van de vrijetijdsbesteding met toerisme in binnen- en in buitenland. In de maanden juni tot september kan je gewagen van een kleine of grote volksverhuizing. De uitdrukking "de kleine man" hoort zeker tot het verleden. De gewone mens dan? Zijn droom: datgene kennen waar hij hoort van vertellen, zien wat anderen gezien hebben. Met eigen ogen aanschouwen wat de televisie hem toont.

De kaart in het boek toont langs een massa plaatsnamen vijf punten uit de bezienswaardigheden: Abdij, Beiaard, Museum voor Volkskunde, Feesten, Natuurgebied, elk van deze elementen met een specifiek kenteken.

Vlaanderen is fantastisch rijk. Dit boek bewijst het op en top, in woord en beeld, langs de torens, slagvelden en graven, reuzen, vlechters en wevers de levende chip en het luilekkerland, het Volk in zijn geschiedenis van armoede en arbeid. (zelden is zulke degelijke kommen-

(vervolgt p. 130)

"PELGRIMSTEKENS" IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN TIJDENS DE CONTRAREFORMATIETIJD

Jan en Peter Oris: producenten van "tinnen vaantjes" en andere devotionalia

Jan Oris, een arme speelgoedhandelaar en poppenmaker

In een verzoekschrift tot het stadsbestuur van Antwerpen vertelden in maart 1591 Jan Oris en Digne Verluyten hoe zij negen of tien jaar vroeger, pas gehuwd, vanuit Geel, hun geboorteplaats, naar de Scheldestad waren gevlucht, nadat soldaten hen van al hun bezittingen hadden beroofd. Op het ogenblik dat zij hun rekest indienden, hadden zij "door de benautheyt des tyts"[1] de grootste moeite om hun vier kinderen te onderhouden. Zij opperden de mening dat zij hun kroost behoorlijk zouden kunnen opbrengen "waer 't alsoo dat sylieden vryelyck hunlieden kinder oft kermispel met open winckel ende craem mochten vercoopen". Om zulk een handel in speelgoed te mogen drijven diende men echter poorter te zijn en dat vormde voor Jan Oris een onoverkomelijke moeilijkheid, daar hij het geld niet bij elkaar kreeg om het poorterschap te kopen. De overheid liet zich, na een tussenkomst van Mr. Hendrik Costerus, onderpastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, vermurwen en besloot op 18 april 1591 Jan Oris één derde van het poortersrecht kwijt te schelden en hem toe te staan het verschuldigde bedrag (zestien gulden) in twee termijnen te betalen[2]. Deze regeling viel Oris nog te zwaar. Uiteindelijk bekwam hij op 22 november 1591 dat hij slechts de helft van het normale recht diende te betalen en zulks in twee termijnen[3]. Op 13 maart 1592 legde hij de poorterseed af en werd in het poortersboek genoteerd als "Jan Orens, Michelssone, geboren van Viverssen in den lande van Vogelsanck, poppenmaecker"[4].

(1) Over de economische ontreddering in die jaren: A. THIJS, *Van 'Geuzenstad' tot katholiek bolwerk, maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*. Turnhout, 1990, 37-40.
(2) S.A.A., Pk.669, f. 209 v°.
(3) S.A.A., Pk.670, f. 130.
(4) S.A.A., V.152 (13-3-1592). - J. BIEMANS, *The seventeenth-century Antwerp book collector Peeter Oris: new discoveries and new questions*, in: Quarendo, 18 (1988), 243, meent ten onrechte dat Oris afkomstig was uit de omgeving van Gdansk. "Vogelzang" stond in de 19de eeuw bekend als een deel van Geel: H. TARLIER, *Dictionnaire des communes belges*. Brussel, 1872, p. 391. De voornaam "Digne" (Dimphna) wijst eveneens in de richting van Geel. Cfr.: J. van GORP, *Heiligenverering en naamgeving in de Kempen*, in: Bijdragen tot de Geschiedenis, 34 (1951), p. 156. - Een "Michiel Ores" uit Hasselt was in 1570 als drukkersgezel bij Christoffel Plantijn werkzaam. Ph. ROMBOUTS, *Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin*, Antwerpen-Gent, 1881, p. 53-54.

Een snelle sociale opgang voor Jan Oris

Op 26 februari 1597 overleed Digne Verluyten. Zij liet Jan Orens (Oris) en zeven kinderen als erfgenamen achter. De roerende goederen, "mitsgaders de coopmanschappe van cremerye", werden (afgezien van het "voordeel" van de langst levende echtgenoot) geschat op 491 gulden. De in het sterfhuis aangetroffen klinkende munt beliep 36 gulden. Bovendien had het sterfhuis 190 gulden te goed "ter saecken van gheleverde vaenkens ende beeldekens aen diveersche kerken vercocht"[5]. Andere schuldenaars werden niet vermeld. Zulks is niet verwonderlijk. Als "cremer" (kleinhandelaar in allerlei spullen van geringe omvang) verkocht Oris aan privépersonen enkel tegen contante betaling. Bij levering aan kerkbesturen moest hij echter een betalingstermijn toestaan, eventueel om deze instanties de kans te geven de waar reeds geheel of gedeeltelijk aan de man te brengen vooraleer hem te betalen.

Het door de kerken verschuldigde bedrag is vrij indrukwekkend: 190 gulden kwam overeen met het officiële loon van een metserdiender voor 317 dagen arbeid[6]. Dat de handel Oris geen windeieren legde, bleek op 11 februari 1600 toen hij, samen met zijn tweede echtgenote, Goylken (Goedele) vuyter Linien (ook: Limien), een huis kocht "genaempt den Bloemaert, gestaen ende gelegen in den Cammerstrate alhier op den hoeck van de Lombaerde veste"[7]. Op 17 maart 1609 verwierf het echtpaar het ernaast gelegen huis, "De Roode Zee"[8]. Van de opgang die Oris kende sedert hij zich, "geen middel wetende om dleven te onderhouden", te Antwerpen gevestigd had, getuigt ook de "staat" die opgemaakt werd nadat hij op 12 oktober 1619 in de "Bloemaert", overleden was[9]. De baten verliepen toen 1.900 gulden, de lasten 759 gulden.

Jan Oris, leverancier van devotionalia voor Zuidnederlandse bedevaartplaatsen

De "staat" uit 1619 licht ons in over een aantal klanten van onze kramer. Zo blijken Oris' erfgenamen 18 gulden ontvangen te hebben van de kerk van Wakkerzeel "over soo veele de selve kercke desen sterffhuyse schuldich was ter saecken van geleverde cremerije". Verscheidene kerkbesturen waren aan het sterfhuis geld verschuldigd "ter saecken van geleverde cremmerye ende andersints". Het betrof volgende lokaliteiten:

- *Antwerpen: Sint-Willibrorduskerk:*	*35 gulden*	*5 stuiver*
- *Edegem:*	*10 gulden*	*6 stuiver*
- *Eksaarde:*	*10 gulden*	*16 stuiver*
- *Geldenaken:*	*2 gulden*	

(5) De baten beliepen samen 717 gul., de lasten slechts 61 gul. De lasten omvatten o.m. 40 gul., verschuldigd "aen diveersche persoonen van geleverde ware ende anderssins mitsgaders van huyshuere". S.A.A., W.196 (17-6-1597).

(6) Zomerloon van een ongeschoolde: 12 stuiver per dag. E. SCHOLLIERS, Peilingen naar de conjunctuur en de koopkracht, in: Antwerpen in de XVIIde eeuw, Antwerpen, 1989, p. 155.

(7) S.A.A., S.R.438, f. 170 v°-171 v° (23-2-1600).

(8) S.A.A., S.R.481, f. 266 v°-267 (17-3-1609).

(9) S.A.A., W.466, f. 447-505 (voorgelegd op 18-12-1619).

- *Hakendover:*	*49 gulden 16 stuiver*
- *Kalfort (Puurs):*	*18 gulden*
- *Lebbeke:*	*7 gulden 10 stuiver*
- *Lede:*	*50 gulden*
- *Merksem:*	*3 gulden 10 stuiver*
- *Oorbeek:*	*3 gulden*
- *Oosterweel (Antwerpen):*	*6 gulden 4 stuiver*
- *Steenokkerzeel:*	*1 gulden 16 stuiver*
- *Wetteren:*	*7 gulden 10 stuiver*
- *Zepperen:*	*5 gulden*
- *Zoutleeuw:*	*6 gulden*

De geciteerde plaatsnamen en de vermelding van "vaenkens ende beeldekens" (1597) laten reeds vermoeden dat heel wat kramerijen van Jan Oris iets te maken hadden met heiligenverering. De meeste van de genoemde lokaliteiten waren gerenommeerde bedevaartplaatsen. In de Antwerpse Sint-Willibrorduskerk vereerde men de H. Maagd, evenals in Kalfort, Lebbeke en Lede[10]. Eksaarde was beroemd wegens zijn Heilige Kruisen en Hakendover wegens de eredienst tot de Goddelijke Zaligmaker[11]. Te Oorbeek vereerde men Sint-Joris, te Steenokkerzeel de H. Bernardus, te Wakkerzeel de H. Hubertus, te Wetteren de H. Gertrudis, te Zepperen de H. Genoveva (als één der "Drie Gezusters") en te Zoutleeuw de H. Leonardus[12].

Uit kerkrekeningen van sommige van deze bedevaartplaatsen blijkt dat het wel degelijk om devotionalia ging.

Jan Oris leverde "teekens" te Lede vanaf 1593[13]. In 1606 voorzag hij, als "lootgietere van Antwerpen", diezelfde bedevaartplaats niet enkel van "tekens" maar ook van "cruskens en vaentkens"[14].

De kerkrekening van Lebbeke van 1602 bevatte de vermelding: "Item betaelt Jan Joris van Antwerpen, over de leveringhe van zeker teeckenen mette figure van Onse Lieve Vrouwe XVI s. VIII gr."; die van 1605:

(10) J.B. STOCKMANS, *Antwerpen's Sint-Willibrorduskerk sedert hare stichting tot heden,* Antwerpen, 1893, p. 85-102. - C. DE CLERCQ, *O.L.Vr. van Kalfort, ikonografische dokumenten,* Antwerpen, 1935; L. DE GEYTER, *1000 Jaar Kalfort (Puurs), begankenis O.L.Vrouw ten Traan,* in: Toerisme, provincie Antwerpen, 1979, nr. 3, 15. - J. DAUWE, *Geschiedenis van de verering tot O.-L.-Vrouw van Lebbeke,* Lebbeke, 1983. - J. DE BROUWER, *Geschiedenis van het mirakuleus beeld van O.L.Vrouw van Lede genoemd de Nood Gods,* s.l., (1951).
(11) R. VAN DER LINDEN, *Bedevaartvaantjes in Oost-Vlaanderen, bijdrage tot de studie van de legenden, de ikonografie, de volksgebruiken,* Ledeberg-Gent, 1958, 91-97. J. PHILIPPEN, *De Oostbrabantse bedevaartvaantjes van vóór 1850,* Langemark, s.a., 39-46.
(12) Oorbeek: J. SANNEN, *Volksbedevaarten tegen kwaal van mensch en vee in Oost-Brabant,* in: De Brabantse Folklore, 22 (1950), 345. - E. VAN HEURCK, *Le culte de saint Bernard à Steenockerzeel,* in: Le Folklore brabançon, 3 (1923-1924), p. 37-41; Ph. VAN BOXMEER, *Steenockerzeel et Humelghem et leurs seigneurs,* Diest, 1930, p. 150. - Wakkerzeel: J. Philippen, o.c., p. 107-110. - J. DE BEER, *Ploms et enseigne de pèlerinage de Saint-Gertrude à Wetteren,* in: Revue belge de numismatique, 85 (1933), p. 90-96; R. VAN DER LINDEN, o.c., p. 324-327. - P. DANIELS, *Sint Genoveva van Zepperen,* in: 't Daghet in den Oosten, 2 (1886), p. 116 (loden medaille); H. VAN DE WEERD, *De eeredienst der Drie Gezusters,* in: Verzamelde Opstellen, Hasselt, 14 (1938), p. 302-308. - Zoutleeuw: E. Van HEURCK, *Les drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins,* Antwerpen, 1922, p. 234.
(13) Cfr. J. DAUWE, o.c., 148, noot 7.
(14) J. de BROUWER, o.c., 84, noot 16.

"Betaelt Jan Joris, tot Antwerpen, over de leveringhe van een hondert ghelaesen beeldekens van Onse Lieve Vrouwe XII s. VI gr."[15]. In 1601 en 1604 meldde de rekening dat Jan Jooris (lees: Oris) uit Antwerpen vaantjes leverde[16].

In verband met Zoutleeuw bleef een door Oris eigenhandig ondertekend kwijtschrift bekend van 3 januari 1605: "Jan Oris es betaelt van die 12 guldens van audts met oyck die 27 grossen cleyn beeldekens, die beliepen, tegen 12 stuyver het grossum, op 16 gulden 4 stuyvers, ende noch een grosse vaenckens tot 6 scellingen tgros, die hij moet senden"[17].

Handmerk van Jan Oris onder een kwijtschrift in verband met "beeldekens" en "vaenckens" voor Zoutleeuw (1605).

In 1608 ontving Jan Oris van de kerkfabriek van Edegem 18 stuiver voor zes dozijn "lootte hertekens van Ons Lieve Vrouw" en een gelijk bedrag voor zes dozijn gelijkaardige dingetjes ter ere van de H. Antonius abt. Ook de "pampieren vaenckens van Onse Lieve Vrouwe" werden te Edegem klaarblijkelijk door hem geleverd[18]. De kerkfabriek van Merksem betaalde Jan Oris op 20 oktober 1613 3 gulden 19 stuiver "over de leveringhe van seker getal van vaentkens"[19].

Naast de lokaliteiten die in de "staat" van 1619 genoemd werden, voorzag Jan Oris ook andere bedevaartplaatsen van de nodige devotionalia. Wij kwamen nog op het spoor van leveringen te Kessel[20] en te Zemst. De kerkrekening van Zemst vermeldt voor 1611: "Item aen Jan Looris ende Peeter Oorts, van vaencken ende bellekens, te distribueren in de cappele van het Hammeken, 12 gulden 18 st."[21]. Met "Jan Jooris" is Jan Oris bedoeld, met "Peeter Oorts" zijn - hierna nog te bespreken - zoon:

(15) J. BROECKAERT, *Geschiedenis van O.L.Vrouw van Lebbeke*, Gent, 1908, p. 25.
(16) J. DAUWE, o.c., 162 ("Betaelt den zelven over de leveringhe van teecxkens, bellekens ende vaentkens die te Lebbeke kermisse lestleden inde kercke ghedistribueert wierden").
(17) F. de RIDDER, *Aanteekening over de vereering van den H. Leonardus te Zout-Leeuw*, in: De Brabantsche Folklore, 2 (1922-1923), 132.
(18) P.D. KUYL, *Notice historique sur la paroisse de Buyseghem aujourd'hui Edegem*. Leuven 1869, p. 45; R. van PASSEN, *Geschiedenis van Edegem*, Edegem, 1974, 381.
(19) P.J. GOETSCHALCKX, *Geschiedenis van Schooten, Merxem en Sint Job in 't Goor*, dl. III, Ekeren, s.a., 380.
(20) J.B. STOCKMANS, *Geschiedenis der gemeenten Kessel, Bevel, Nylen, Emblehem en Gestel*. Lier, 1910, 41.
(21) J. VAN DER HAMEYDE, *Onze Lieve Vrouw in 't Hammeken te Zemst*, in: Eigen Schoon en De Brabander, 12 (1929-30), 31.

Peter Oris. Zeker vanaf 1603/1604 tot aan zijn dood in 1619 leverde Jan Oris geregeld de meest verscheiden devotionalia aan de kerk van Kessel: grote en kleine "belekens", kleine "harten" of "herts belekens", grote "harten", grote vierkanten "tekenen", tinnen "kruiskens" en papieren en tinnen "vaantjes"[22].

Het is niet uitgesloten dat de vermelding te Belsele, "Betaelt tot Antwerpen van hertekens ende vaentkens, tsamen XIII sc. gr.", uit 1610 eveneens betrekking had op Jan Oris (of zijn zoon Peter). Deze bedevaarttekens ter ere van de H. Andreas en de H. Gislenus werden vervaardigd met vormen die eigendom waren van het kerkbestuur. In 1608 noteerde men in de kerkrekening van Belsele: "Betaelt voor eene vorme omme de teeckenen van de guldebroeders mede te gieten II sch. VIII gr."[23].

Jan Oris, producent van bedevaarttekens

Uit verscheidene aangehaalde teksten blijkt dat een goed deel van de door Jan Oris verkochte devotionalia uit tin en een enkele keer uit lood bestond. Deze voorwerpen, te vereenzelvigen met de bekende "pelgrimstekens"[24], werden door Oris zelf geproduceerd. In zijn sterfhuis trof men in 1619 een grote hoeveelheid onbewerkte tin aan. Zijn weduwe verkocht een gedeelte ervan voor 128 gulden aan Daniël Door[25], tingieter aan de Kaasrui te Antwerpen.

Dat Jan Oris over houten en stenen vormen beschikte om allerlei "cremerye" te vervaardigen, blijkt uit zijn testament van 23 mei 1615. Aan zijn zoon Peter liet hij "allen de steene vormen de cremerye aengaende". Twee stenen vormen evenwel vermaakte Jan Oris aan zijn echtgenote. Het ging om exemplaren welke dienden "totte Marie beeldekens die men jegens miscovien gelas sedt". Verder kreeg de vrouw niet alleen "allen het miscovien gelas" dat men in het sterfhuis zou aantreffen, maar ook "allen de houte vormen" voor het maken van "cremeryen"[26]. "Moscovisch glas" is mica[27]. Jan Oris vervaardigde dus onder meer ook Mariabeeldjes die hij in een houder plaatste met een ruitje uit mica ervoor. De vormen van Jan Oris dienden niet noodzakelijk allemaal voor devotionalia. Men vergete niet dat hij in 1591 kinderspeelgoed verkocht en dat het poortersboek hem "poppenmaker" noemde.

Jan Oris verwerkte niet alleen tin. In verband met Mariabeeldjes en poppen kan aan pijpaarde of potaarde gedacht worden. Wij vonden

(22) R.A.A., K.A. Kessel, nrs. 28-29. Zie bijlage. Wellicht leverde J. Oris nog meer "belekens", "tekens", "vaantjes" e.d. aan de kerk van Kessel dan uit de bijlage blijkt. Vaak ontbreken in de rekeningen de namen der leveranciers.

(23) R. van der LINDEN, o.c., p. 30-31. Te Belsele werden bij het begin van de 17de eeuw zowel tinnen als papieren vaantjes verspreid.

(24) Zie o.m.: R. van HEERINGEN, A. KOLDEWEIJ, A. GAALMAN, *Heiligen uit de modder, in Zeeland gevonden pelgrimstekens*. Zutphen, 1988.

(25) Over Daniël Door (Dor) die overleed op 8-11-1648: S.A.A., W.833, f. 78-136; *Keur van tin uit de havensteden Amsterdam, Antwerpen en Rotterdam*, Antwerpen, 1979, 168, 314.

(26) S.A.A., N.3359. "Jan Orens, cremere", maakte zijn testament in zijn woonhuis, "in de Cammer straet... op den hoeck van de Lombaerde veste", in aanwezigheid van o.m. de boekverkoper Jacques Mesens.

(27) J. SAVARY des BRUSLONS, *Dictionnaire universel de commerce*. dl. IV, Kopenhagen, 1762, kol. 1196.

nochtans nergens een vermelding van die grondstoffen[28]. Heiligenbeeldjes en allerlei speelgoed werden overigens niet zelden uit tin (met groot loodgehalte) vervaardigd[29]. Zowel houten als stenen vormen dienden (naast metalen exemplaren) voor de vervaardiging van tinnen voorwerpen[30]. Pijpaarden beeldjes daarentegen kwamen in de regel, uit een mal in aardewerk[31]. Dat Oris de papieren vaantjes zelf drukte, lijkt weinig waarschijnlijk. Een aanwijzing in die zin is er niet[32]. De "glazen beeldjes" van Onze-Lieve-Vrouw, vermeld in Lebbeke, werden wellicht - gezien de moeilijkheidsgraad van de technologie in de glasnijverheid - ook niet door Oris zelf geproduceerd.

Nadat Jan Oris in 1619 gestorven was, zette zijn weduwe, Goedele vuyter Linien, de zaak verder. Een gedeelte van het tin uit het sterfhuis nam zij over voor 67 gulden. Zij deed zulks ook met "de winckel gereetschappe", ter waarde van 8 gul. 12 st., evenals met "de goeden ende coopmanschappe van den winckel van cremmerye, daer mede sy heur is generende" ter waarde van 250 gul. In 1636, kort voor haar dood, werd de weduwe van Jan Oris nog als handelaarster in kramerijen vermeld in het meerseniersambacht[33]. Haar dochter en universele erfgename, Catharina Oris, gehuwd met Jan Geirengroodt, volgde haar op. Catharina liet zich in 1637 opnemen in het ambacht der meerseniers. Het daarop volgende jaar volgde haar man dit voorbeeld[34]. Het betrof ook hier een devotionaliahandel. Dit blijkt uit de inventaris die Catharina Oris in 1668 na het overlijden van haar man van de "winckel" liet maken met het oog op het uitwinnen van de 4.000 gulden die zij bij haar huwelijk als "dotale" goederen had ingebracht[35].

Men vond daar onder meer 82 ingelijste "belekens" (hier in de betekenis van devotieprenten), 152 rollen grote, middelgrote en kleine "belekens", 9 grote (nog nader te identificeren) "caertbelden", 224 "caertbelekens", 64 kleine "caerttiens", 27 kruisen met een houten Christus eraan, 4 rode voeten voor kruisen met de bijhorende Christus, één zwarte "cruijsvoet", één houten Lieve-Vrouwebeeld, 38 paar bloempotjes, 26 paar kandelaars, 37 altaartjes, 29 rozenhoedjes. Wat ons vooral aan de produktie van Jan

(28) J. BIEMANS, *Oris, Peeter,* in: Nationaal biografisch woordenboek, dl. XII, Brussel, 1987, kol. 585, geeft bij "poppenmaker" volgende toelichting: "vervaardiger van beeldjes van aardewerk of porselein". Dat J. Oris porselein zou vervaardigd hebben, is uitgesloten, daar men toen deze techniek in het Westen nog niet beheerste. Cfr. G.T. van YSSELSTEYN, *Europees porselein, de geschiedenis van een geheim en zijn toepassing.* 's-Gravenhage, 1949.

(29) A. VERSTER, *Tin door de eeuwen,* Amsterdam, 1954, p. 34, 41 en afbeeldingen 97-102, 107; J. Savary des Bruslons, o.c., dl. I, Kopenhagen, 1759, kol. 500 (tinnen speelgoed).

(30) A. LOWYCK, *Tinvormen,* in: Ons Heem, 13 (1958-59), 104.

(31) T. OOST, *Beeldjes en plaketjes, enkele archeologische gegevens uit Antwerpen over een volksgebruik,* in: Liber Amicorum Prof. Dr. Jozef van Haver, Brussel, 1991, 292-293.

(32) J.B. STOCKMANS, o.c., p. 41 noemt J. Oris ten onrechte "drukker". De rekening waarop hij zich baseert, vermeldt geen beroep. R.A.A., K.A. Kessel, nr. 28 (24-6-1603/24-6-1604).

(33) S.A.A., A.4215.

(34) S.A.A., A.4242. Over C. Oris: S.A.A., S.R.647, f. 273 (1638); S.R.680, f. 117 (1643); S.R.794, f. 27 v° (1665).

(35) S.A.A., V.269, f. 79 (18-10-1668). I.v.m. de uitwinning (die erop wijst dat de financiële toestand van het sterfhuis niet rooskleurig was): V.157, f. 123, 28-9-1668; S.A.A., S.R.815, f. 35-36: verkoop van "den Blommaert", 29-1-1669.

Oris doet terugdenken, zijn de "14 pacxkens loote madalikens en cruijskens" en de "24 keijsers van loodt" die ook in de inventaris voorkomen evenals de vermelding "om 3 stuyvers cleijn steene Lievrouwkens". Ging het hier misschien om "tekens" en beeldjes gemaakt met "vormen" die ooit eigendom waren van achtereenvolgens Jan Oris en Goedele vuyter Linien?

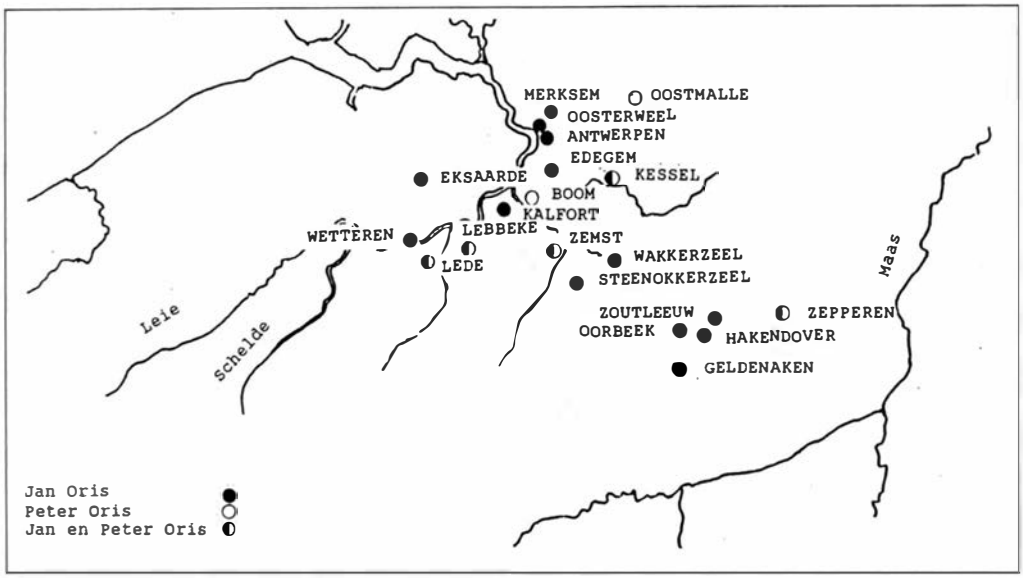

Bedevaartplaatsen waarvan bekend is dat Jan en/of Peter Oris er devotionalia leverden.

De zoon in het voetspoor van de vader

Peter Oris dreef reeds lang voor de dood (in 1619) van zijn vader handel in bedevaarttekens. De kerkrekening van Lebbeke vermeldde in 1603: "Pieter Ooris van Antwerpen van leveringhe van teecxkens mette figure van ons Lieve Vrouw". In 1610 ontving Peter Oris vanuit Lebbeke 10 schellingen voor "teeckens by hem ghelevert ten ommeganghe"[36]. Vader en zoon werkten soms samen. Uit de tekst uit Zemst blijkt hoe zij samen "vaencken ende bellekens" leverden voor de kapel van het Hammeken. In 1610 liet Jan Oris door zijn zoon geld voor "beeldekens" ontvangen te Kessel[37].

Tijdens het boekjaar 1620/1621 leverde Peter Oris te Kessel "belekens", vaantjes, kruisjes, ronde tekens en "medalien"[38]. De medailles bleken

(36) J. Dauwe, o.c., 148.
(37) R.A.A., K.A. Kessel, nr. 28 (rekening 1610/1611).
(38) R.A.A., K.A. Kessel, nr. 29. Zie bijlage. Tijdens de dienstjaren 1621/1622-1624/1625 vernoemen de rekeningen geen namen van leveranciers van de devotionalia. Vanaf 1625/1626 worden de (tinnen) "belekens" geleverd door Jan Ceulemans, tingieter te Lier. Er is dan geen sprake meer van vaantjes. R.A.A., K.A. Kessel, nr. 29 (1625/1626-1633/1634).

een nieuwer element in het gamma van de door Peter Oris aangeboden devotionalia. Peter Oris was het die vanaf 1623 te Lede de "tennen medaillies" introduceerde. In 1634 leverde hij er "bliecken medaellekens". Ook de traditionele bedevaartinsignes bleven er echter in trek. De rekening van 1643 vermeldde o.m.: "Aen Peter Oris over leveren van drije pacxkens cleyn hertekens ende elck pacxken tot 24 dosynen... ende noch 2 grossen groote hertekens, 3 ponden 18 schell. 8 gr."[39].

Voor de begankenis ter ere van de H. Maagd bezorgde Peter Oris te Boom "teeckene of belekens", waaronder (tinnen) vaantjes. Zulks blijkt onder meer uit volgende brief:

> *"Eersame kerckmeestres tot Boom.*
> *Ick seynde Ul. hier de teeckenen of belekens van ons Livrouwe die Ul. my doen maecken hebt, te weten twaelf dosynen hertekens met gharen, elcke dosyne tot dry stuyvers, noch neghen dosynen tenne vaentkens met spellen, elck dosyne tot vier stuyvers. Somma bedracht dry gulden XIII stuyvers, hiermede den Heere aenbevolen door my Peeter Oris, Ul. dinaer al wat ick vermach, wonende in de Cammerstraete, op den hoeck van de Lombaerde veste, In den Bloemaert tot Antwerpen, den 14 August 1623"*[40].

Ook te Zepperen leverde Peter Oris, naar het voorbeeld van zijn vader, bedevaarttekens. Via Jan Strauwen, bode van Sint-Truiden op Antwerpen, ontving hij 28 gulden 2 stuiver van een kerkmeester van Zepperen "voor levering van de belekens en vaentkens van Sint Genevive, gelevert ten ommegange 1627"[41]. Waarschijnlijk waren de genoemde vaantjes - zoals in het geval van Boom - tinnen exemplaren. Dat Peter Oris ooit vaantjes zou gedrukt hebben, zoals in verband met de Sint-Laurentiusviering te Oostmalle beweerd werd[42], is niet bewezen. De kerkrekening van 1638 waarop die bewering gesteund was, vermeldt enkel: "Item betaelt aen Peeter Oris tot Antwerpen voer hondert vyftich vaentkens teghens St. Laureys dach ter some van II gl. V st."[43].

Peter Oris: kramer, boekenliefhebber en dichter

Zowel de rekeningen als de brief in verband met Boom tonen aan dat Peter Oris, net als voorheen zijn vader, de bedevaarttekens vervaardigde op bestelling van de kerkmeesters. Al vinden wij Peter Oris wel eens vermeld als "meersch creemer"[44], toch trok hij niet met een "mars" rond om de insignes aan de bedevaarders te verkopen. Voor de verspreiding van dit soort devotionalia stonden de kerkbesturen zelf in.

(39) J. de BROUWER, o.c., 84, 89.
(40) E. STEENACKERS, *Onze-Lieve-Vrouw van Boom*. Brasschaat, (1921), 22. Zie ook: R.A.A., K.A. Boom, nr. 6, 47, 1623: "Item noch gegeven aen beldekens ende vaenkens tot Antwerpen III guld. XII s. Bij quitantie van Peeter Oris".
(41) H. van de WEERD, o.c., p. 308.
(42) Th. DE MOLDER, *Geschiedenis van Oostmalle*. Turnhout, 1947, 463, noemt Oris een drukker.
(43) R.A.A., K.A. Oostmalle, nr. 64. In de rekening van 1631 is sprake van "pampieren vantkens", maar de naam van de leverancier wordt niet genoemd. R.A.A., K.A. Oostmalle, nr. 62.
(44) S.A.A., W.432, nr. 1 (1-2-1617).

Peter Oris leefde niet uitsluitend van de produktie en verkoop van bedevaarttekens. Het zal nog blijken dat hij ook speelgoed maakte. In 1616/1617 had hij de bedoeling een handel te beginnen in kunstvoorwerpen, want hij liet zich toen als "constvercooper op de Borsse" in de Antwerpse Sint-Lucasgilde opnemen[45]. Daar hij geen meesterszoon was, kostte hem zulks 26 gulden. Over veel kapitaal beschikte hij toen niet, want hij ontving de toestemming het verschuldigde bedrag in vier keer te betalen. Of hij ooit effectief veel kunstwerken verkocht heeft, is onzeker. Wellicht legde hij zich op zijn standplaats in de Handelsbeurs veeleer toe op het verhandelen van boeken. In de boekhouding van Jan Moerentorf inzake de Sint-Lucasgilde vinden wij immers in verband met Oris' intredegeld: "Peeter Oris, met boecken, cremer op de Borse"[46]. Bij de opstelling van de "staat" van het sterfhuis van Sara Fyens, de op 2 augustus 1617 overleden echtgenote van Peter Oris, bleek onze kramer 18 gulden schuldig te zijn aan de Antwerpse drukker en boekverkoper Geleyn Janssens[47] "als reste van geleverde boecken"[48].

Deze boeken kunnen zowel voor de eigen bibliotheek van Peter Oris gekocht zijn als voor zijn handel. Oris was een verwoed verzamelaar van boeken. Zelf noemde hij zich "een lieff hebber van boecken ende historien" en verscheidene manuscripten en gedrukte boeken uit zijn collectie bleven bewaard. Het betreft zowel Middelnederlandse literatuur als Nederlandstalige werken uit de tijd van de renaissance en de rederijkerij. In verband met een bijbelhandschrift uit zijn privécollectie noteerde Oris uitdrukkelijk dat hij het in 1609 bij Geleyn Janssens gekocht had[49].

Peter Oris ging zodanig op in de literatuur, dat hij ook zelf wenste te leren dichten. Daarom lezen wij in de "staat" van Sara Fyens: "Item noch soo compt eenen genaempt Artus den Hollander over tgene men hem schuldich is van dat hy den rendant (Peter Oris)... hadde geleert de conste van poëte frasen te maecken... 8 gul. 5 st."[50]. In sommige handschriften uit de bibliotheek van Peter Oris treft men trouwens voorbeelden aan van zijn "poëzie"[51].

Geen materiële rijkdom

Welstand wist Peter Oris niet te veroveren. Toen na de dood van Sara Fijens de "staat" van haar sterfhuis opgemaakt werd, bleken de lasten 235 gulden te bedragen, terwijl de "profijten" slechts 200 gulden belie-

(45) P. ROMBOUTS en Th. van LERIUS, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*. dl. I, Antwerpen-'s-Gravenhage, 1864, p. 536. - In en om de Beurs dreven heel wat kramers handel. Zie een rekest van "creemers... sittende soo op den pandt boven de Borsse als in de vier straten van de Borsse". S.A.A., A.4257 (afschrift, 1609).
(46) M. ROOSES en P. ROMBOUTS. *Boek gehouden door Jan Moretus II, als deken der St. Lucasgilde (1616-1617)*. Antwerpen, 1878, 45, 90.
(47) Over deze drukker-boekverkoper: A. ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop, 1975, 103-104.
(48) S.A.A., W.432, nr. 1.
(49) J. BIEMANS, Oris..., kol. 584-589 en de daar geciteerde literatuur.
(50) S.A.A., W.432, nr. 1.
(51) J. BIEMANS. *De Antwerpse boekenliefhebber Peeter Oris (ca. 1582-ca. 1647)*, in: Boeken verzamelen, opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden, Leiden, 1983, p. 45, 54.

pen. Gereed geld werd niet aangetroffen; onroerende goederen waren er niet, zodat de baten uitsluitend bestonden uit meubelen en "cremeryen"[52].

Ook daarna ging het Peter Oris niet voor de wind. In 1631 liet hij, sedert 4 februari 1617 gehuwd met Gertrudis Tsas, in een rekest aan de stadsmagistraat een noodkreet horen. Hij onderstreepte dat hij er zich steeds op had toegelegd "cremerye oft kinderwerck" te maken. Nu moest hij echter naar een andere bron van inkomsten uitkijken om voor zijn gezin, bestaande uit zijn echtgenote en vijf kinderen, de kost te kunnen winnen, "alsoo mits de jegenwoordige troublen ende quaden tyt tselve hantwerck teniet is gegaen ende datter niet met allen meer en is te winnen". Als "geboren poorter" vroeg hij gezworen bode op Hulst te mogen worden. Op dit verzoek ingaand, verleende de stad hem op 10 november 1631 deze functie. Vijf dagen later legde Oris zijn eed af, nadat de lakenverver Ritsart Vinck zich voor hem borg had gesteld voor een bedrag van 150 gulden[53]. In 1647, het jaar waarin we het laatste teken van leven van Peter Oris ontmoeten, was hij nog steeds "bode van Hulst"[54].

Dat hij in 1631 geen melding maakte van zijn produktie van bedevaarttekens, wijst erop dat hij vooral door de vervaardiging van speelgoed zijn brood trachtte te verdienen. Toch bleef hij ook na 1631, ondanks zijn nieuw beroep, handelen in devotionalia. Wij weten reeds dat hij in 1634 blikken medailles en in 1643 "hartjes" leverde te Lede.

Functieverlies voor de traditionele pelgrimstekens

De moeilijkheden die Peter Oris in 1631 ondervond, hadden ongetwijfeld in de eerste plaats te maken met de verslechterende conjunctuur en de aantasting van de koopkracht van de meerderheid van de bevolking in die jaren[55]. In hoever ondervond Peter Oris, althans voor wat zijn handel in religieuze artikelen betrof, misschien niet ook de nadelige gevolgen van een verschuiving in de vraag naar devotionalia?

De betekenis van de traditionele pelgrimstekens verminderde in de loop van de eerste helft van de zeventiende eeuw. Voor een deel werden zij vervangen door bedevaartmedailles[56]. De religieuze medailles kwamen sterk op, nadat pausen aan het dragen ervan aflaten verbonden hadden[57]. Voor Peter Oris hoefde de doorbraak op grote schaal van de medailles niet noodzakelijk rampzalige gevolgen te hebben. Wij zagen in verband met Kessel en Lede hoe hij ook zulke spullen op de markt bracht. De - overigens zeer eenvoudige - technologie voor de produktie van tinnen of loden medailles onderscheidde zich niet zo heel sterk van

(52) S.A.A., W.432, nr. 1.
(53) S.A.A., Pk.732, f. 2 v°; zie ook f. 19.
(54) S.A.A., W.1632 ("Eedboek", 17-4-1647).
(55) Over de precaire toestand van het budget van de plattelanders in het tweede kwart van de 17de eeuw: C. VANDENBROEKE, *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1490-1650,* in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. VII, Haarlem, 1980, p. 65.
(56) G. STAM, *Souvenirs uit heilige plaatsen,* in: *Vroomheid per dozijn,* Utrecht, 1982, p. 7.
(57) J. PHILIPPEN. *Inleiding tot de religieuze numismatiek,* in: Jaarboek 1986 van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde, p. 99-100.

die voor het maken van pelgrimsinsignes[58]. Nadeliger voor Peter Oris was de geleidelijke vervanging in de meeste bedevaartplaatsen van de traditionele tinnen of loden tekens door papieren vaantjes en - in mindere mate - prentjes.

Pelgrimsinsigne met voorstelling van de H. Godelieve van Gistel. Naar: R. van der Linden, Bedevaartvaantjes..., p. 15.

Het pelgrimsinsigne bezat traditioneel verscheidene functies. Het was zowel een teken waaruit bleek dat de bezitter ervan een bepaalde bedevaart volbracht had, als een amulet dat door aanraking van een reliek een bovennatuurlijke kracht bezat voor het afwenden van onheil[59]. Deze beide functies konden ook door een papieren vaantje of prentje worden vervuld[60]. In de laatmiddeleeuwse bloeitijd van de lange-afstands-bedevaarten bezat het insigne echter nog een derde, specifieke functie. Het

(58) Cfr.: *Uit de prondelschuif, Om tinnen medailles te maken,* in: Eigen Schoon en De Brabander, 22 (1939), p. 319.
(59) R. van HEERINGEN, A. KOLDEWEIJ, A. GAALMAN, o.c., p. 8-10; B. SPENCER, *Medieval pilgrim badges, some general observations illustrated mainly from English sources,* in: Rotterdam Papers, 1 (1968), p. 143-144; H. GRUPPE. *Zu Begriff und Sache im DFG-Projekt 'Pilgerzeichenkatalog',* in: W. BRUCKNER (ed.), *Wallfahrt, Pilgerzeichen, Andachtsbild.* Würzburg, 1982, p. 14-18.
(60) A. THIJS. *Devotieprenten en geloofsbeleving, de rol van de Antwerpse produktie uit de 17de en de 18de eeuw,* in: Oostvlaamse Zanten, 64 (1989), 247-250.

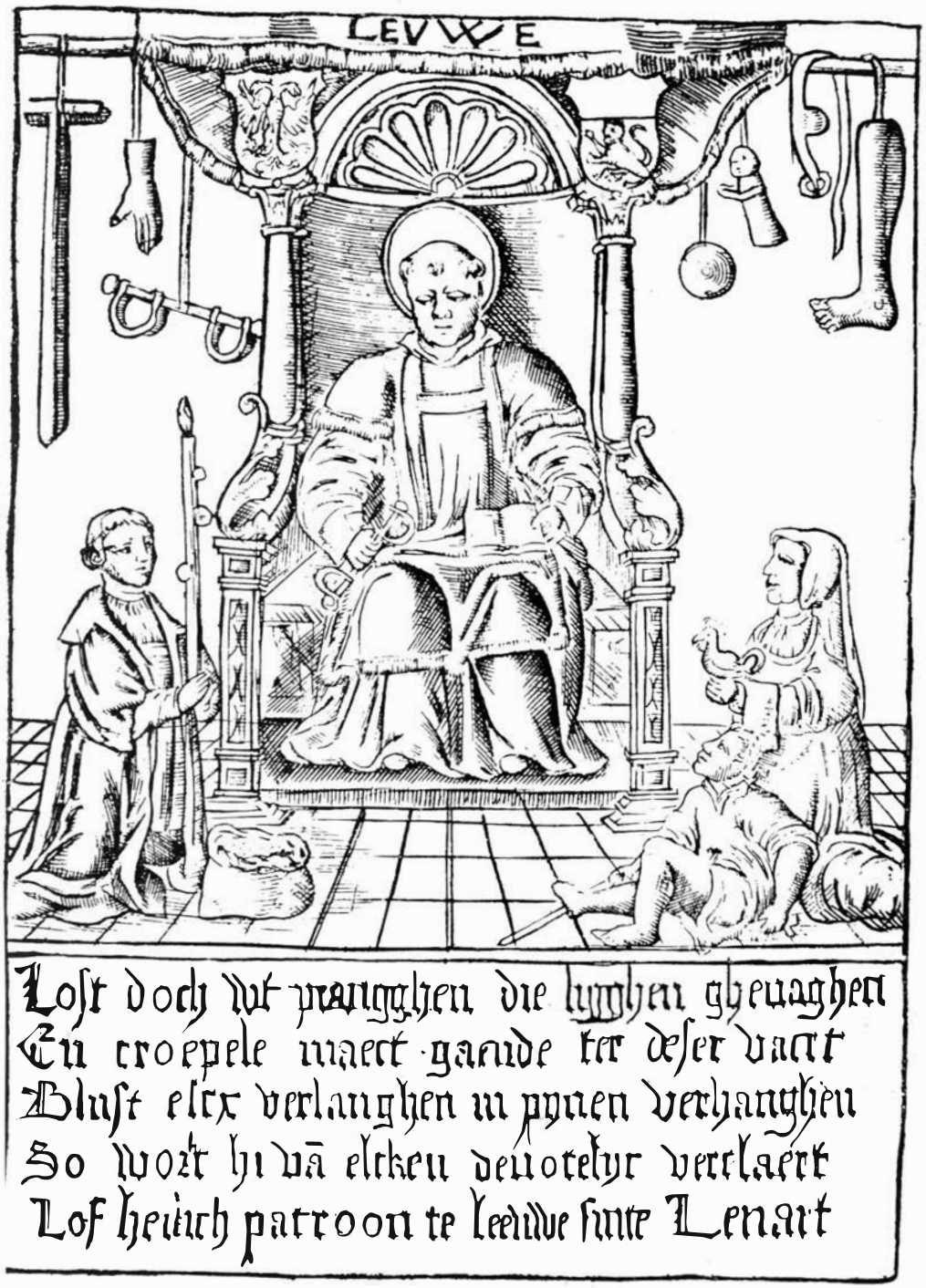

Bedevaartprentje voor de H. Leonardusviering te Zoutleeuw. Anonieme kopergravure (einde 16de-begin 17de eeuw?)

gold toen ook als een tegen weer en wind bestand herkenningsmiddel waarmee de pelgrim, tijdens zijn langdurige en moeizame boetetocht, overal welwillendheid en vrijgevigheid trachtte op te wekken.

Voorstelling van een pelgrim, getooid met verscheidene bedevaarttekens. Houtsnede van Jost Amman (1585).

Deze laatste functie van het insigne werd in de contrareformatietijd grotendeels overbodig. Toen groeide het door de protestanten zozeer bekritiseerde[61] bedevaartwezen meer dan ooit uit tot een bijna alledaags verschijnsel[62]. De gezaghebbende pater Franciscus Costerus s.J. pleitte ervoor dat men nu en dan eens "heylighe plaetsen" zou bezoeken "daer men ghewaer wordt dat aen de memorien der Heylighen miraeckelen gheschieden". Hij beklemtoonde dat het niet noodzakelijk was naar Jeruzalem of een andere ver afgelegen plaats te pelgrimeren, daar zulk een bedetocht niet tot de mogelijkheden behoorde van "religieusen, jonghe dochters, ambachts-lieden, die den cost voor wijf ende kinderen moeten winnen, ende dierghelijcke andere, dien 't sorghelijck oft min profijtelijck is verre te reysen"[63]. Door de geestelijkheid daartoe aangespoord, koos menig doorsnee-gelovige in de contrareformatieperiode dus al eens een niet al te ver afgelegen bedevaartplaats als reisdoel, vaak niet enkel om er God en Zijn heiligen te aanroepen maar ook om er kermis te vieren[64]. De lange-afstands-pelgrim die via de bedevaartin-

(61) J. MAK, *Vlaamse volksdevoties in een geuzenlied uit de 16e eeuw*, in: Volkskunde, 47 (1946), 97-111, 158-186.
(62) Over de opbloei van de Zuidnederlandse Maria-bedevaartplaatsen: Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesv, Antwerpen, 1640, p. 565-569. Zie ook: E. de MOREAU, *Histoire de l'église en Belgique*, dl. V, Brussel, 1952, 354-356.
(63) F. COSTERUS, *Viifthien catholiicke Sermoonen op de Evangelien der Sondaghen van den Vasten tot de H. Driivvldicheyt*, Antwerpen, 1604, 259.
(64) Over de "misbruiken" rond bedevaarten: P. vanden BOSSCHE, *Den Catholycken pedagoge oft Christelycken onderwyser inden Catechismus*, Antwerpen, 1685, 275.

signes, zijn staf en zijn duidelijk herkenbare pelgrimskledij een beroep deed op de steun van de plaatselijke bevolking die hij op zijn reis ontmoette, werd nu een randverschijnsel. Nadat het bedevaartteken zijn derde, heel eigen functie, namelijk het uitlokken van liefdadigheid en welwillendheid ten opzichte van de reiziger, verloren had, was het gedoemd om te verdwijnen. Nu het insigne hoofdzakelijk nog slechts een geheugensteuntje was dat aangename herinneringen opriep aan een ontspannende uitstap, bleek het niet te kunnen optornen tegen de concurrentie van de papieren vaantjes en prentjes die na de doorbraak - in de late vijftiende eeuw - van de drukkunst volop op de markt verschenen waren.

Papieren vaantjes versus metalen bedevaarttekens

De tinnen of loden tekens, of ze nu de vorm aannamen van een driehoekig vaantje of niet, bezaten slechts een beperkte oppervlakte. Zij konden niet veel meer dan een schematisch beeld geven van enkele essentiële kenmerken van de bedevaartplaats, zoals een afbeelding van de heilige en zijn attributen of van het bedehuis. Op een tinnen vaantje (lengte 9,5 cm., hoogte 3 cm.) dat in het Museum Vleeshuis te Antwerpen

Tinnen insigne in de vorm van een bedevaartvaantje. Tekening in: R. van der Linden, Bedevaartvaantjes..., p. 16.

berust, zien wij bijvoorbeeld slechts een Onze-Lieve-Vrouw met kind, tussen twee kaarsdragende engelen, en een bloem met drie bladeren. Onderaan staat een korte tekst: "HEYLIGHE MARIA BIDT VOOR ONS"[65]. Als bedevaartsouvenirs boden de gedrukte vaantjes en de prenten ten opzichte van de pelgrimstekens het voordeel dat zij veel meer informatie aanschouwelijk konden voorstellen. Niet zelden toonden zij een stukje geschiedenis van het heiligdom, de mirakuleuze genezingen, de bedevaartgebruiken, de ligging van het bedeoord enz. Zij boden daarenboven de nodige ruimte om er vrij uitvoerige aanroepingen of gebeden op af te drukken[66].

(65) Oudheidkundige Musea, Vleeshuis, Catalogus IX, Tin, Deurne-Antwerpen, s.a., p. 34, nr. 33, afbeelding 2.
(66) Vele voorbeelden bij: E. van HEURCK, Les drapelets..., passim.

Educatief en informatief gezien waren deze grafische produkten dus meer geschikt voor religieuze propaganda dan de aloude pelgrimstekens. Vooral de vaantjes verwierven vlug een grote populariteit. Verwijzingen naar het bestaan van papieren vaantjes duiken reeds op bij het begin van de zestiende eeuw: te Dudzele in 1502-1503. Ook bij de vaantjes van Evergem en Lede (1508-1509) ging het wellicht om papieren exemplaren. Te Diest werden vaantjes verspreid omstreeks 1524-1527 en te Brussel zag men zich in 1531-1532 zelfs reeds verplicht een nieuw vaantje voor de H. Leonardus te laten ontwerpen nadat de oude drukvorm verloren was gegaan[67]. De Brugse drukker en "figuursnijder" Hubrecht de Croock wist in 1546 te vertellen dat hij voor tal van steden en dorpen "kermesse vaentkens" had "ghesneden ende gheprent", namelijk voor Aardenburg, Damme, Duinkerke, Nieuwpoort, Oostende, Sint-Winoksbergen, Sluis "ende meer anderen". Nu Hubrechts dood, in 1554, zette zijn weduwe de zaak verder. De inventaris van het Sint-Jacobsgasthuis van Sint-Winoksbergen van 1558-1559 vermeldde dat "een houtten vorme daer men de vaenkens op maeckt" te Brugge berustte bij de weduwe van Hubrecht de Croock[68].

De godsdiensttroebelen, de gewapende opstand en de daarmee gepaard gaande economische en sociale ontreddering hebben de doorbraak van het papieren bedevaartvaantje misschien enigszins afgeremd tijdens de twee decennia die volgden op het "Wonderjaar" (1566). Toch verdwenen de vaantjes ook in die moeilijke jaren nog niet onmiddellijk van het toneel. Te Oostkerke vinden we in 1567 een Sint-Quintinusvaantje gesignaleerd. Te Berchem werden in 1568 op de H. Kruisdag in de H. Kruiskapel ruim 1.500 vaantjes verspreid. Te Deurne kocht het kerkbestuur 1.250 vaantjes aan in 1571, 500 in 1573 en 625 in 1576. Te Wenduine ging het om 300 exemplaren in 1571 en om 800 in 1572. Ten behoeve van de Sint-Corneliusbedevaart kocht men te Diegem in 1572-1573 480, in 1573-1574 500 vaantjes. In 1573-1574 kocht de Gentse Sint-Baafskerk 200 Sint-Livinusvaantjes. Nadat te Steenokkerzeel in 1574 de Sint-Bernardusviering geïntroduceerd was, begon men daar in 1575-1576 vaantjes te verspreiden. In 1579 viel te Dudzele, ten gevolge van de tijdsomstandigheden, de verspreiding van vaantjes volledig stil, nadat er in 1576 nog 1.000 en in 1577 800 exemplaren gekocht waren[69].

(67) A. KOLDEWEIJ. *"Teekenen van Mynheere St. Lenaert", pelgrimstekens uit Dudzele*, in: Biekorf, 87 (1987), 310. M. ENGLISH. *De Sint-Lenaardbeevaart te Dudzele*. s.l., 1950, 13. J. de BROUWER, o.c., 86. Id., *Bedevaartvaantjes te Lede*, in: Land van Aalst, 5 (1953), 284. R. van der LINDEN. *Bedevaartvaantjes uit Vlaamse Mariaoorden*. Hasselt, 1961, 5. Id., *Bedevaartvaantjes, volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*. Brugge, 1986, 15. J. PHILIPPEN, *De oude Vlaamse bedevaartvaantjes, hun volkskundige en cultuurhistorische betekenis*. Diest, 1968, 22-23, 55.

(68) A. VIAENE. *Bedevaartvaantje van Hubrecht de Croock (1524-54)*, in: Biekorf, 55 (1954), 70.

(69) C. VAN COILLIE en J. VRANCKEN. *Sint-Kwinten, de vroegere volksheilige*, in: Eigen Schoon en De Brabander, 49 (1966), 369. J.B. STOCKMANS, *Geschiedenis der gemeente Berchem*. Antwerpen, 1886, 187. F. NOOYENS, *Geschiedenis van Deurne*, dl. I, Deurne, 1981, 715. J. DE SMET, *Kerkelijke gebruiken en toestanden in het Brugse Vrije 1500-1780*, in: Biekorf 61 (1960), 141-142. B. DE ROOMS, *De devotie tot de heilige Cornelius te Diegem, bedevaartgebruiken en bedevaartvaantjes*, in: De Brabantse Folklore, nr. 247 (september 1985), 260. W. BRAEKMAN. *Bedevaartlepels, -vaantjes en "tacken" van Sint-Lieven*. in: Oostvlaamse Zanten, 66 (1991), 19. E. van HEURCK, Le culte..., p. 40. M. ENGLISH, o.c., 13-14.

Papieren vaantje voor Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel. Houtsnede van Johannes Christoffel Jeghers (17de eeuw), zie: van der Linden, Mariabedevaartvaantjes, p. 231.

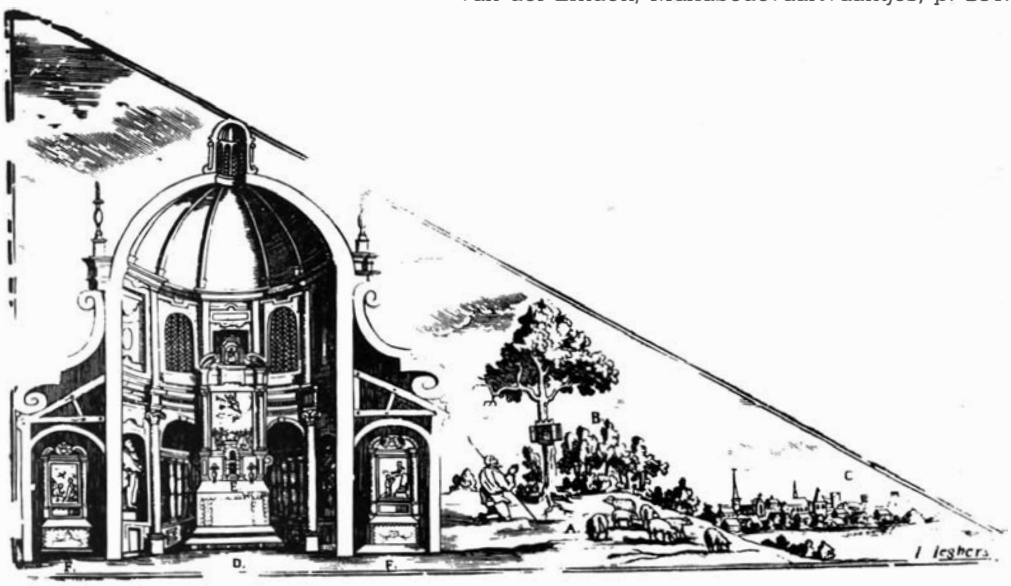

Papieren vaantje ter ere van de H. Laurentius te Ename, 1596, zie: van der Linden, Bedevaartvaantjes... heiligen, p. 199, onderaan.

De onstuitbare opmars der papieren vaantjes na 1585

Van zodra de Zuidelijke Nederlanden in 1585, na de "val" van Antwerpen, weer onder het Spaanse, katholieke gezag waren gekomen, verschenen opnieuw in tal van lokaliteiten vaantjes. Vrijwel onmiddellijk werden in Hoboken H. Kruis-vaantjes verspreid, gedrukt door "Franchoys den drucker, in den gulden Mol by Onser Lieve Vrouwen kercke t' Antwerpen"[70]. Te Steenokkerzeel leverde een Brussels drukker in 1591-1592 weerom Sint-Bernardusvaantjes: 900 gekleurde exemplaren voor 9 gulden. Van 1595-1596 tot 1624 drukte Jan Mommaert uit Brussel de vaantjes van Steenokkerzeel; enkel in 1610-1611 trad de Leuvense drukker Hans Wyckmans als leverancier op[71]. Ten behoeve van Aartselaar liet men in 1594 een nieuwe "vorm" (drukplaat) maken "totten vaentkens van Sinte Lenaerts". Er werden onmiddellijk 300 vaantjes mee gedrukt[72]. Zeker vanaf 1591 beschikte de Sint-Leonardusbedevaart te Dudzele weer, zoals van ouds, over vaantjes. Anthoon Janssens, "prenter in de Swaene, in de Noortzantstrate" te Brugge zorgde daarvoor. De (zilveren) pelgrimstekens doken er na de troebelen echter niet meer op[73]. In 1596 drukte Jan Gemmert te Kortrijk 100 vaantjes "om die te vercoopen an de pelgrims" die Onze-Lieve-Vrouw ten Dale kwamen vereren te Zulte[74]. Datzelfde jaar werden de kopergravures gesneden voor het dubbelzijdige en artistiek hoogstaande Sint-Laurentiusvaantje van Ename[75]. Te Menen was in 1598-1599 sprake van "zes dozinen pampieren vaentgens beschildert met de figure van myn heere St. Jan"[76].

Na 1585 was in de Spaanse Nederlanden definitief de contrareformatietijd begonnen. De geestelijkheid trachtte nu overal de oude devoties, door de religieuze tegenstellingen, de ontvolking en de verwoesting van kerken en kapellen in onbruik geraakt, te doen herleven. De vaantjes en de prentjes leken de clerus uitstekende middelen om publiciteit te maken voor de plaatselijke heiligenverering. Vanaf de aanvang van de zeventiende eeuw - en vooral vanaf het ingaan van het Twaalfjarig Bestand in 1609 - begon de materiële wederopbouw van de bedehuizen en het herstel van het normale godsdienstige leven minder moeizaam te verlopen en doken steeds meer bedevaartvaantjes op.

Wij weten reeds dat in 1608 papieren vaantjes geleverd werden te Edegem. Van 1608 dateert ook het eerste spoor van vaantjes voor Sint Elooi te Meise. Het ging daarbij om de levering van 100 exemplaren[77]. Heel wat indrukwekkender zijn de aantallen in verband met de H. Bloedverering te Boxtel. Ten behoeve van deze door de troebelen allerminst

(70) P.D. KUYL. *Hoboken en zijn wonderdadig Kruisbeeld.* Antwerpen, 1866, p. 164; R.A.A., K.A. Hoboken, nr. 3, f. 5 v°, 6 v°, 7 v° (1586).
(71) E. van HEURCK, Le culte..., p. 40. Bij Wyckmans ging het om "vaeynkens in coperen print".
(72) J.B., STOCKMANS. *Geschiedenis der gemeente Mortsel.* Antwerpen, 1882, 461.
(73) M. ENGLISH, o.c., 19.
(74) R. van der LINDEN, *Bedevaartvaantjes in Oost-Vlaanderen...*, 342.
(75) Ibid., p. 99-100. - Het vaantje van Aarschot is wellicht het oudst bewaarde. Het dateert van vóór 1587. J. PHILIPPEN, *De oude Vlaamse bedevaartvaantjes...*, 56.
(76) REMBRY-BARTH. *Histoire de Menin,* dl. IV, Brugge, 1881, 527.
(77) D. DELESTRE. *Het vaantje van Sint Eloi te Hasselt (Meise).* in: De Brabantsche Folklore, 2 (1922-23), 89. - In het begin van de 17de eeuw waren ook vaantjes te bekomen te Scherpenheuvel en te Brecht. J. PHILIPPEN, *350 Jaar bedevaartvaantjes van Scherpenheuvel.* Schaffen, 1987, 31 (ca. 1605). R.A.A., K.A. Brecht, nr. 824 (1608/1609).

gebroken devotie bestelde men bij Jan Scheffer, boekverkoper te 's-Hertogenbosch, in 1608 niet minder dan 21.000 vaantjes; in 1611 waren het er 20.000 en in 1615 zelfs 24.500. Ook echter al in 1606 en 1607 had Scheffer vaantjes bezorgd aan Boxtel[78]. De rekeningen van de Allerheiligenkapel te Diest vermeldden in het dienstjaar 1608-1609 voor het eerst de levering van vaantjes, namelijk door Hans Wijckmans, de Leuvense drukker die wij reeds kennen in verband met Steenokkerzeel[79]. In 1609 kwam te Deurne voor de Sint-Fredegandusverering een nieuw wimpeltje op de markt, want het kerkbestuur liet toen een plaat snijden voor het drukken van vaantjes[80]. Te Berchem blijken op dat ogenblik, zoals ook al ruim een halve eeuw vroeger, vaantjes aan de man te worden gebracht in betrekking tot de H. Kruisverering[81]. Nog in 1609 werden te Schelle 1.200 vaantjes verspreid naar aanleiding van de ommegang ter ere van de H. Petronella, iets wat zich herhaalde tijdens de twee daarop volgende jaren[82]. Vanaf 1609 zien wij de Antwerpse drukker Abraham Verhoeven (in de kerkrekeningen soms "vaenmaecker" genoemd) vaantjes leveren voor de kerk van Mortsel en voor de kapel van de Oude-God in dezelfde gemeente[83]. Die drukker zorgde in 1617 en 1618 eveneens voor de nodige wimpeltjes voor de Corneliusbedevaart te Diegem[84]. Ondertussen had het kerkbestuur van Lier in 1610, voor de prijs van 8 gulden, een plaat laten snijden door een plaatselijk kunstenaar en boekhandelaar, Guilliam Boonen, voor een Sint-Gummarusvaantje[85]. Ter ere van Onze-Lieve-Vrouw ter Ellendige Maria, vereerd te Sint-Lambrechts Woluwe, werd in 1612 een vaantje gegraveerd[86]. In 1613 drukte Guillaume du Tielt, een Iepers kopergraveur die in de eerste helft van de zeventiende eeuw tal van vaantjes maakte voor Westvlaamse bedevaartplaatsen, "bannyren" voor Onze-Lieve-Vrouw van Tuine te Ieper[87]. De rekening van Sint-Jan ter Lazarijen te Herentals van 1618-1619 noteerde de betaling van 20 gulden 15 stuiver voor het "laeten steeken (van) een kopere plate om vaeynkens te drucken die de kapelle langhe jahren sal kunnen gebruycken". Voor het tekenen van het ontwerp (het "patroonken") keerde men 10 stuiver uit. In twaalf jaar tijds werden 3.400 exemplaren

(78) J. SINNINGHE. *Over volkskunst, grepen uit volkskunst, ambachtskunst en huisvlijt. Tweede druk, Amsterdam, 1949, 95. J. LAUWERYS. Het H. Bloed van Boxtel-Hoogstraten.* dl. I, Brecht, 1952, 42-43.
(79) R. van de VEN. *Devotieprentjes, bedevaartvaantjes en ex-voto's van de Allerheiligenkapel te Diest (16de-17de eeuw),* in: Oost-Brabant, 25 (1988), 166-167.
(80) F. NOOYENS, o.c., 896 ("van te snijden de plaet van de vaenkens").
(81) J.B. STOCKMANS, Geschiedenis... Berchem, 187.
(82) J.Th. de RAADT en J.B. STOCKMANS, *Geschiedenis der gemeente Schelle.* Lier, s.a., 154.
(83) E. de BOM, *Van den Branden's Abraham Verhoeven,* in: Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, 1 (1903), 180.
(84) Al in 1552-53, 1572-74 en 1610 werden vaantjes vermeld, evenwel zonder naam van drukker. B. de Rooms, o.c., p. 260.
(85) J. VAN IN, *De H. Gummarus, patroon van Lier, biblio-iconographische studie,* in: Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore, 1 (1938), 115-116; J. PHILIPPEN, *De Lierse bedevaartvaantjes van Sint-Gummarus.* Diest, 1966, 7-9.
(86) E. van HEURCK, Les drapelets..., 471.
(87) M. VAN COPPENOLLE. *Westvlaamsche bedevaartvaantjes.* Brugge, 1942, p. 41-42. Zeker vanaf 1549 werden door de Gilde van O.-L.-Vrouw ten Tuine vaantjes geschonken aan de minderbroeders die aan de processie deelnamen. Over de vaantjes van G. du Tielt voor tal van Vlaamse bedevaarten: ibid., passim.

gedrukt, aan 17 tot 18 stuiver per 100 (drukkosten en papier)[88]. Nog in andere plaatsen vinden we tijdens het bestand sporen van vaantjes, zoals te Ruddervoorde, Westrozebeke, Wenduine, Schriek, Meetkerke en Kontich[89].

De oorlogstoestand die in 1621 opnieuw intrad en tot 1648 (vrede van Münster) duurde, deed de belangstelling voor de papieren vaantjes niet verdwijnen. Nauwelijks had Spinola in 1625 Breda - tijdelijk - opnieuw onder Spaans gezag gebracht en de baronie onttrokken aan de invloed van de protestantse "rebellen", of Abraham Verhoeven leverde in 1626 vaantjes voor het mirakuleuze kruisbeeld van Sprundel[90]. Vanaf 1632 verspreidde men ook vaantjes te Ekeren, ter gelegenheid van het Hagelkruisfeest. Ook hier trad Abraham Verhoeven als leverancier op. In 1632 bezorgde hij er 1.000 voor 10 gulden[91]. Ten behoeve van de Mariacultus te Nazareth bij Deinze liet het kerkbestuur in 1636 twee drukplaten vervaardigen, één in hout en één in koper[92], met de duidelijke bedoeling vaantjes op de markt te brengen voor ieders beurs: goedkope houtsneden en duurdere kopergravures[93]. In 1643 leverde de Antwerpse houtsnijder Christoffel Jeghers vaantjes voor Kruibeke[94] en in datzelfde jaar heeft men de kapel van Onze-Lieve-Vrouw in 't Zand te Roermond laten tekenen "om eenen patroon om vaentjes te doen drucken mit dat bildtjen boven die deur van de capelle"[95]. Het Sint-Laurentiusvaantje van Ramskapelle is op de koperplaat gedateerd: 1642[96]. Vooral vanaf het midden van de zeventiende eeuw werden bedevaartvaantjes steeds minder zeldzaam[97].

Ten gevolge van de succesrijke opmars van de papieren vaantjes dienden de pelgrimstekens immer meer terrein prijs te geven. In verband met Belsele is nochtans al gebleken dat nog in het begin van de zeventiende eeuw nieuwe "vormen" vervaardigd werden voor zulke devotiona-

(88) J. GORIS. *'n Stad maakt geschiedenis, bijdrage tot de aloude geschiedenis van de stad Herentals.* Herentals, 1969, 208.

(89) M. van COPPENOLLE, o.c., p. 48, 71-72. J. de Smet, o.c., p. 142. J.R. VERELLEN. *Parochiegeschiedenis van Sint-Jan Baptist te Schriek en de H. Naam Jezus te Grootlo.* Schriek, 1956, 32. R. VAN PASSEN, Geschiedenis van Kontich, Kontich, 1964, p. 259.

(90) J. SINNINGHE, o.c., p. 96-97; W. KNIPPENBERG. *Devotionalia.* Eindhoven, 1980, p. 96.

(91) A. THIJS, *"Het Hagelkruisfeest te Ekeren" (1622) door S. Vrancx in de Alte Pinakothek te München,* in: Jaarboek 1974 Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, p. 191, 194.

(92) R. van der LINDEN, *Bedevaartvaantjes in Oost-Vlaanderen...,* 236.

(93) Zie over het prijsverschil de opmerkingen van de pastoor van Beersel uit 1773: C. THEYS en A. PROOST. *Geschiedenis van Beersel.* Brussel, 1963, 112. - Houtsneden hoefden geen minderwaardige produkten te zijn. Dat bewijzen o.m. de vaantjes van Joannes Christoffel Jeghers. E. van HEURCK, o.c., p. 210-211, 281, 293, 316-317; J. PHILIPPEN, 350 jaar..., p. 31-33; A. THIJS, *Een fragment van een onbekend 17de-eeuws bedevaartvaantje van J.C. Jeghers,* in: Volkskunde, 92 (1991), 52-54.

(94) R. de GROODT, *Geschiedenis van Kruibeke.* Sint-Niklaas, s.a., 133; R. van der Linden, o.c., p. 168.

(95) J. SINNINGHE, o.c., p. 97.

(96) M. van COPPENOLLE, o.c., p. 56. - Andere vaantjes tijdens deze oorlogsperiode: Bekegem, Dudzele, Hoeke, Knokke, Kruishoutem, Lede, Onze-Lieve-Vrouw-Tielt, Vosselare, Zuienkerke en Zwijndrecht. J. de SMET, o.c., p. 142. R. van der LINDEN, o.c., 170, 319. J. de Brouwer, Geschiedenis..., 86-87. E. VANDEWOUDE. *O.L.V. Tielt in het verleden.* O.-L.-Vrouw Tielt, 1958, 38. R. DE GROODT, *Geschiedenis van Zwijndrecht en van het Vlaamsch Hoofd.* Antwerpen, 1923, 110 (1647).

(97) Zie vele voorbeelden in de werken van E. van HEURCK, M. van COPPENOLLE, R. van der LINDEN en J. PHILIPPEN.

lia. In 1606 liet ook het kerkbestuur van Zaffelare "vormen" maken voor het gieten van "teekens van O.L.Vrouw"[98]. De kerkmeesters merkten klaarblijkelijk hoe een deel van de bevolking, alle contrareformatorische vernieuwingsdrang ten spijt, sterk gehecht bleef aan de traditionele, nog middeleeuws aandoende tinnen en loden tekens. Vandaar ook dat wij in sommige lokaliteiten nog een hele tijd, naast de nieuw opkomende papieren vaantjes, metalen bedevaarttekens zien verkopen[99].

De insignes ontleenden een deel van hun populariteit aan het feit dat zij in verschillende prijsvariëteiten te verkrijgen waren. De prijs van de meest courante tinnen "belekens" die in het eerste derde van de zeventiende eeuw door het kerkbestuur van Kessel gekocht werden, schommelde tussen de 0,125 en de 0,175 stuiver per stuk, maar de tinnen kruisjes kostten slechts 0,083 stuiver. Voor de "groote viercante teeckenen" betaalde de kerk dan weer 0,25 stuiver. Vaak waren de metalen tekens goedkoper dan de papieren vaantjes. De vaantjes te Boxtel kostten 0,125, die te Meise 0,13, die te Herentals 0,17 tot 0,18 stuiver per stuk, maar de prijs van de door Abraham Verhoeven voor Ekeren en Mortsel gedrukte wimpeltjes bedroeg van 0,20 tot 0,25 stuiver per exemplaar. Drukker Hans Wijckmans bekwam van het bestuur van de Allerheiligenkapel te Diest eveneens van 0,20 tot 0,25 stuiver per vaantje.

Tinnen vaantjes, een vrij recent en kortstondig verschijnsel?

Alles schijnt erop te wijzen dat, binnen de groep van de zogeheten "pelgrimstekens", de "tinnen vaantjes" pas ontstaan zijn nadat de papieren exemplaren reeds volop furore maakten. De oudste ons bekende vermeldingen inzake tinnen vaantjes dateren van het begin der zeventiende eeuw[100]. Mogelijk bestonden zij al vroeger, toch is het alleszins opvallend dat onder de talrijke pelgrimstekens die in Zeeland werden gevonden en hoofdzakelijk te dateren zijn voor 1530-1532, geen tinnen vaantjes werden aangetroffen[101]. Dit zou er kunnen op wijzen dat de driehoekige vorm voor pelgrimstekens van vrij recente datum is, namelijk van na het eerste derde van de zestiende eeuw. De tinnen vaantjes zouden dus pas dateren van het ogenblik waarop de producenten van metalen pelgrimstekens, door middel van het nabootsen van de driehoekige vorm van de wimpeltjes, een - uitzichtloze - concurrentiestrijd begonnen aan te binden tegen de papieren vaantjes[102].

(98) R. van der LINDEN, o.c., p. 331.

(99) Ibid., p. 30-31; P.D. KUYL, Notice..., p. 45; Te Hoboken lanceerde men vanaf 1595 nog de verkoop van "loyen cruyskens" naast die van de papieren vaantjes (R.A.A., K.A. Hoboken, nr. 3, f. 80 v°); P.J. GOETSCHALCKX, o.c., dl. III, p. 400; E. VANDEWOUDE, o.c., 38; A. BONI. *Scherpenheuvel, basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis.* Antwerpen, 1953, 47-48; A. DEDIER. *Geschiedenis van het mirakuleus beeld en der kerk van O.L.V. van West-Roosebeke.* Antwerpen, 1923, 68.

(100) Zie de aangehaalde teksten i.v.m. J. en P. Oris en het gegeven uit Belsele. - Blikken vaantjes worden vermeld te Brecht in 1611: "Item betaelt aen pampieren ende vlecken vaenkens". R.A.A., K.A. Brecht, nr. 827. - De meest recente, ons bekende, vermelding van metalen vaantjes dateert van 1648 en betreft Merksem: P.J. GOETSCHALCKX, o.c., dl. III, p. 100 ("papiere ende blecke vaentjes"). - Het is onduidelijk waarop de datering "ca. 1500" van het tinnen vaantje in het Museum Vleeshuis gebaseerd is. Oudheidkundige Musea..., p. 34, nr. 33.

(101) R. van HEERINGEN, A. KOLDEWEIJ en A. GAALMAN, o.c.

Gezien de corporatieve organisatie van het drukkersbedrijf, mochten de traditionele producenten van bedevaarttekens zich niet zonder meer toeleggen op het drukken van papieren vaantjes: die activiteit behoorde tot het werkterrein van de erkende "printers". Sommige drukkers wisten zich als specialisten inzake vaantjes op te werpen. Wij citeerden reeds het voorbeeld van de Bruggeling Hubrecht de Croock uit 1546. Van in de jaren negentig van de zestiende eeuw was in het Brugse het uitgeven van bedevaartvaantjes in de handen van Anthoon Janssens. Guillaume de Neve die hem in de jaren dertig van de zeventiende eeuw opvolgde, na overname van al het drukkersgereedschap, verkreeg in 1652 zelfs een gunstig advies van de bisschop op zijn vraag tot het bekomen van een vorstelijk monopolie voor tien jaar inzake het uitgeven van zulke devotionalia[103]. Zoals bekend produceerde in de eerste helft van de zeventiende eeuw de Ieperse graveur Guillaume du Tielt eveneens een ganse reeks bedevaartvaantjes voor West-Vlaanderen. Verder herinneren wij eraan dat de Antwerpse drukker Abraham Verhoeven zich in diezelfde periode profileerde als een gespecialiseerde "vaenmaecker".

De handelaars in metalen bedevaarttekens konden, voor wat de papieren vaantjes betrof, hoogstens nog als tussenpersoon optreden tussen de drukker en de afnemers. In dat licht moeten de - sporadische - leveringen van papieren vaantjes door vader en zoon Oris gezien worden. Het lag echter voor de hand dat de kerkbesturen zich zoveel mogelijk rechtstreeks tot de drukker richtten in de hoop zo goedkoper gediend te worden.

Peter Oris beleefde het einde van een tijdperk: het beeldrijke, vaak fel gekleurde en tijdens de ontspannende uitstap vrolijk wapperende bedevaartwimpeltje verdreef definitief het gestileerde, zachtglanzende en van een eeuwenoude boetvaardige pelgrimstraditie getuigende tinnen bedevaartteken van de markt.

Alfons K. L. THIJS

(102) Ten behoeve van gegoede bedevaartgangers werden te Hoboken vanaf 1616 "silveren vaentkens" op de markt gebracht, gemaakt door de Antwerpse zilversmid Joachim Ghevoels. R.A.A., K.A. Hoboken, nr. 5, f. 18 r°. Op dat ogenblik waren de papieren vaantjes er reeds lang ingeburgerd. Alleen al in de periode 1594-1615 waren 44.658 papieren vaantjes geleverd te Hoboken door achtereenvolgens de weduwe Matheeus de Riche (1594) en Anthonis de Ballo. R.A.A., K.A. Hoboken, nrs. 3-4.

(103) Reeds vóór 1652 had G. de Neve vaantjes geleverd te Aardenburg, Brugge, Damme, Dudzele, Gistel, Hoeke, Houthave, Knokke, Mariakerke, Zedelgem en Zuienkerke. M. English, o.c., p. 20; J. de Smet, o.c., p. 138, 141-142; M. van COPPENOLLE, o.c., p. 17, 21, 30, 31, 44.

Afkortingen

A.: Ambachtsarchief; K.A.: Kerkelijk archief; N.: Notariaat; Pk.: Privilegekamer; R.A.A.: Rijksarchief Antwerpen; S.A.A.: Stadsarchief Antwerpen; S.R.: Schepenregister; V.: Vierschaar; W.: Weesmeesterskamer.

Bijlage

Vermeldingen in verband met Jan en Peter Oris in de kerkrekeningen van Kessel

- 1603/1604: "Item uutgegeven aen Jan Oris, woonende tot Antwerpen in de Camer straet, ende dat van twee grossen oft 24 dosynen beleken in volle betalinge vijf R(ijns) guldens ende VII stuyvers";
- 1604/1605: "Item Jan Oris tot Antwerpen van cleyn herts belekens van 28 dosynen II R. gl. ende II st.";
- 1606/1607: "Item opten 18 mey (1607) tot Antwerpen aen Jan Oris van XV dosynen groote viercante teeckenen, het dosyn III st.";
- 1608/1609: "Item betaelt aen Jan Orys van 24 dosynen cleyn beeleken ende 6 dosynen tennen cruysken tsamen II gl. II st."... "Item betaelt aen Jan Orys van 24 dosynen cleyn beeleken XXXV st.";
- 1609/1610: "Item betaelt aen Jan Orys van 20 paecxkens pampieren vankens ende een groos tennen vaenkens ende een groot groote heerten, een groos viercanten ende een halff doesyne tennen cruysken tsamen XII gl. VI st. Item noch betaelt aen Jan Orys 24 dosynen cleyn heerten ende noch een groos viercanten ende een half groos heerten tsamen IIII gl. XVI st.";
- 1610/1611: "Item betaelt 22 september (1610) aen Jan Orys voor de beeldeken die hy gesonden hadde tegen S. Matheus dach VI gul. ... Item den soon van Jan Orys heeft verteert tot Lies beeken als hy gelt heeft gehaelt van de beeleken die er gesonden waren tegen Sint Matheus dach XVIII st... Item betaelt aen Jan Orys t'Antwerpen van pampieren vaenken die de kercmeesters gehaelt hebben II gul. V st. Item betaelt aen den selven persoyn van 24 dosynen cleyn beleken, dosyn twee blancken, belopt XXXVI st.";
- 1617/1618: "Item aen Orys t' Antwerpen betaelt van diversche belekens de somme V gl. XV st. ... Item aen Jan Orys gegeven van groote ende cleyn belekens de somme van VI gl. II 1/2 st.";
- 1618/1619: "Item aen Jan Oris tot Antwerpen betaelt voer tennen vaenkens, aen tennen cruyskens ende belekens, blyckende by quitantie de somme van V gl. XIX st. ... Item betaelt aen Jan Oris van 200 teeckenen, 200 cruyskens, blyckende by quitantie den 10 mey 1619 II gl. XIIII st.";
- 1619/1620: "Item gegeven aen belekens ende cruyskens aen Jan Oris, blyckende by quitantie III gl. XIX st.";
- 1620/1621: "Item gegeven aen 400 belekens aen Peeter Oris II gl. XVI st. ... Item Peeter Oris gegeven tot Antwerpen van vaenkens, cruyskens ende ronde teeckenen III gl. XIX st. ... Item te Sinxen aen Peeter Oris gegeven voer cruyskens, vaentkens ende medalien IIII gl. XV st.".

R.A.A., K.A. Kessel, nrs. 28-29.

Neem deze aankondiging over in uw tijdschrift a.u.b.:

ZESDE GESCHIEDKUNDIGE BOEKENBEURS
VOOR VLAANDEREN

Zat. nam. 29 febr. - zon. 1 maart 1992

GENT — Sint-Pietersabdj

Archeologie - Familiekunde - Geschiedenis - Heemkunde - Volkskunde

TE SENTE JACOPS IN GALISSIEN. [1]
Santiago de Compostela in de Middelnederlandse Letteren.

De bedevaart naar Santiago de Compostela kent zijn grootste bloei tussen de 11de en de 16de eeuw, m.a.w. vooral in de Late Middeleeuwen. In welke mate vinden we daar echo's van terug in onze eigen Middelnederlandse letterkunde?

Beginnen we bij het begin. De oudst bekende Jacobushymne, het 12deeeuwse *Dum Paterfamilias* bevat 4 regels in een mengsel van Volkslatijn en Germaans, dat mogelijk dichter bij het Nederlands staat dan bij het Duits. Dum Paterfamilias is in de literatuur trouwens bekend als de 'Canto de los Peregrinos Flamencos al Apostol Santiago'.(2)

De 4 regels luiden als volgt:

Herru Sanctiagu,
Got Sanctiagu;
e ultreia, e suseia
Deus aia nos.

Heer Santiago,
Goede (Heilige) Santiago;
Vooruit, sta op
God moge ons bijstaan.

Indien we hier inderdaad met Nederlandse woorden geconfronteerd worden - waarvoor nog geen sluitend bewijs voorhanden is, omdat ze klaarblijkelijk opgetekend werden door een Nederlandsonkundige - dan kan dit alleen betekenen dat de Vlamingen bij de eersten zijn geweest om de weg naar Compostela te gaan.(3)

In de 12de-13de eeuw wordt de literaire produktie beheerst door de zogenaamde Karelromans, epische werken rond de heldendaden van Karel de Grote en zijn ridders. Het Frans noemt deze daden 'gestes', vandaar het Franse equivalent voor deze romans: 'chansons de geste'. De meeste Karelromans zijn eerst in het Frans geschreven en pas achteraf in de andere taalgebieden overgenomen, meestal met een hele boel aanpassingen, zodat men zelden van vertalingen mag spreken, wel van bewerkingen.

(1) Zo wordt Santiago de Compostela in de archiefstukken meestal aangeduid. Zie VIAENE, A., *Vlaamse Pelgrimstochten*, Brugge, 1982, passim.
(2) VANDER STRAETEN, E., *La Musique aux Pays-Bas avant le XIXe Siècle*, Brussel, 8 dln., 1867 - 1888; fotografische herdruk, New York, 1969, deel VII, p. 5 - 26.
Echevarria BRAVO, *Canciones de los Peregrinos de Santiago*, Madrid, 1971, p. 1 - 14.
(3) VAZQUEZ DE PARGA, *Lacarra, Uria Riu, Las Peregrinaciones a Santiago de Compostela*, Madrid, 3 dln., 1948 - 1949, deel I, p. 48.

Een dergelijke bewerking is *Renout van Montalbaen of de Vier Heemskinderen* naar het Franse Renaut de Montauban ou les Quatre Fils Aimon.(4) Deze roman vertelt de strijd tussen de vier zonen van Haymijn (Renout, Adelaert, Ritsaert en Writsaert) en Karel de Grote. De vier worden geholpen door een wonderlijk paard, het Ros Beyaert, en door een tovenaar, Malegijs, over wie straks meer. Uiteindelijk verzoent Renout zich met de Keizer maar hij moet Beyaert met molenstenen aan de poten in de Maas verdrinken.

Van de bewaarde fragmenten interesseert ons het vierde. Roeland (uit het befaamde Roelandslied) gaat op bedevaart naar Santiago:

> Ende willu van Roelande scriven,
> Hoe hi gherede sine vaert
> Ende reet te sente Jacop waert.
>
> vs. 1442-1444.

> Ik zal u van Roeland vertellen,
> hoe hij zich klaarmaakte voor de reis
> en naar Sint Jacob reed.

Op de terugweg ontmoet hij één der vier broeders, Ritsaert nl. Hij neemt hem gevangen om hem voor de keizer te leiden:

> Alse Roelant donverveerde
> Van Sente Jacoppe wederkeerde,
> Do ghemotti in dat wout
> Ritsaert, sinen neve stout.
>
> vs. 1451-1454.

> Als Roeland de onvervaarde
> Van Sint Jacob terugkeerde,
> Ontmoette hij in het woud
> Ritsaert, zijn stoutmoedige neef.

Die Schoone Hystorie van Malegijs, naar een Frans voorbeeld alweer 'Maugis d'Aigremont', is ons bekend als volksboek uit de 16de eeuw.(5) Malegijs is een oudoom van de Vier Heemskinderen, een tovenaar die opgevoed werd door de fee Oriande en van wie in ons verhaal verwacht wordt dat hij allerhande misstanden rechtzet.

Uit één der laatste hoofdstukken volgende fragmenten met van het huidige Nederlands enigszins afwijkende interpunctie:

> Ter wilen dat si saten over tafel so seyde Oriande. Malegijs lief blijft doch nu hier ende en reyst nergent, want ghi genoech gewandelt hebt. Malegijs seide. Oriande lief dat en mach niet zijn, ic moet noch een pelgrimagie doen tot sint Iacob in Compostelen, ende dan en sal ick niet meer reysen. Oriande seyde. Na dien dat ghi daer wesen wilt so laet mi mede reysen, twelc Malegijs consenteerde. (p. 329)

(4) MATTHES, J.C., *Renout van Montalbaen,* Leiden, z.j.
(5) KUIPER, E.T., *Die Schoone Hystorie van Malegijs,* Leiden, 1903.

Tijdens zijn afwezigheid gebeurt allerlei onheil want 'de heydenen syn over gecomen' - lees de Saracenen -, hebben land veroverd, edelen gedood en christenen over de kling gejaagd. Karel de Grote is er het hart van in:

> Die coninc dit hoorende versuchtede seer ende seide. O almogende God sijn daer alle dese edelinghen ghebleven dat moet u geclaget sijn, segt mi doch waer Malegijs was dat hi met synder consten daer niet tegen en viel. Die ridder seide. Heer coninc hi is pelgrimagie gereyst tot sint Iacobs te Compostellen also dat hi daer niet af en weet. (p. 342)

Een derde fragment vermeldt nog Malegijs' terugkeer:

> Malegijs als hi (te) sint Iacobs hadde geweest so quam hi na huys ende Oriande. (p. 345)

Het merkwaardige bij deze citaten uit Karelromans is, dat de bedevaart naar Santiago de Compostela wel vermeld wordt, maar geenszins toegelicht. We vernemen zelden waarom de betrokkenen de tocht ondernemen, tenzij zeer algemeen wanneer Malegijs zegt dat hij 'noch een pelgrimagie *moet* doen', we vernemen evenmin hoe zo'n tocht verloopt, nog minder met welke indrukken de pelgrims naar hun haardsteden terugkeren. Dit kan slechts zo verklaard worden dat de pelgrimstocht naar Galicië in de Middeleeuwen zo algemeen bekend is, zo deel uitmaakt van het sociaal bestel, zo aanwezig is in de devotie, in de rechtspraak, in de familiekring, in het stadsbeeld, dat alle toelichting overbodig wordt.

Naast en tegen de ridderromans ontwikkelt zich het genre van de dierenroman: dieren nemen de plaats van mensen in en de satire krijgt vrije baan. Onze *Reinaert* is hier internationaal toonaangevend.(6) In verband met ons onderwerp doet zich enige moeilijkheid voor: enerzijds gaat de erin beschreven bedevaart niet naar Santiago, anderzijds geldt de evocatie van de materiële en geestelijke voorbereiding ervan voor àlle grote pelgrimages toen en nu, zodat we hier toch kunnen aanhalen. Precies omwille van het satirisch karakter, dat alle schilderachtige details nodig heeft, krijgen we hier wél en veel toelichting.

Reinaert geeft voor dat hij zich een pauselijke ban op de hals gehaald heeft en die moet kwijtraken door een bedevaart naar Rome en Jeruzalem. De Koning deelt het grote nieuws mee:

> Reinaert wille maerghin vroe (= morgenochtend)
> Palster ende scerpe ontfaen, (= pelgrimsstaf en -tas)
> Ende wille te Rome gaen.
> Ende van Rome danen wille hi over see.
>
> vs. 2789-2792.

Voor Reinaerts scerpe, voor zijn pelgrimstas, zal aartsvijand Bruun de Beer moeten opdraaien:

(6) HELLINGA, W.G., *Van den Vos Reynaerde, deel I: teksten*, Zwolle, 1952.

Hi dede, dat men Brunen sneet
Van sinen rugghe een velspot af,
Dat men hem teere (= als) scerpen gaf,
Voets lanc ende voets breet.

vs. 2843-2846.

Schoeisel recupereert Reinaert op een even lugubere wijze van die twee andere gezworen vijanden, Isegrijn de Wolf en diens vrouw Hersinde. Daar zal de Koningin voor zorgen:

Reinaert, ghine mochtes niet ombeeren
Ghine hebt scoen (= schoenen kan je niet missen):
ghi moetet varen
Uten lande in Gods ghewout
Over berghe ende int wout,
Ende terden (= treden op) struke ende steene.
...
Si (= de schoenen) sijn so vaste ende so dicke,
Die Isengrijn draghet ende sijn wijf.
Al sout hem gaen an haer lijf,
Elckerlyc moet u gheven twee scoen,
Daer ghi u vaert mede moet doen.

vs. 2866-2879.

Reinaert zal de Koningin dan ook gedenken, zal als het ware in haar plaats op pelgrimstocht gaan: een plaatsvervangende bedevaart dus:

Vrauwe, ic bem u peelgrijn.

vs. 2852.

Of nog:

Ic neme u siele in mine plecht (= onder mijn hoede).

vs. 2856.

Maar dat Hersinde thuis blijft, wordt haar wel kwalijk genomen: dat ze de huid van haar achterpoten moet afstaan, is maar een kleine bijdrage voor de goede zaak:

Soe (= zij) blivet thuus in haer ghemac.

vs. 2864.

Belijn de Ram is de Hofkapelaan. Hem wordt opgedragen de mis te lezen, waarin palster ende scerpe plechtig aan de pelgrim overhandigd worden, een gebruik dat de eeuwen heeft getrotseerd:

Doe Belyn die capelaen
Oemoedelike hadde ghedaen
Dat ghetide van den daghe,
Doe hinc hi Reinaerde an sine craghe
Eene scaerpe van Bruuns velle.
Oec gaf hi den fellen gheselle
Den palster in de hant daer bi
Te sinen ghevoeghe; doe was hi
Al ghereet te siere vaert.

vs. 2976-2984.

De oorspronkelijk Latijnse formule bij deze plechtige overhandiging luidt in vertaling(7):

... ontvang deze bedelzak, als teken van uw bedevaart, opdat ge, beproefd en gelouterd, de kerk van Sint-Jacob, waarheen ge u wilt begeven, moogt bereiken en opdat ge, wanneer de reis is voltooid, in goede gezondheid en welgezind bij ons moogt terugkeren... ontvang deze stok als steun bij de vermoeienissen van de lange bedevaartweg, opdat ge de hinderlagen van de duivel zult overwinnen en in alle rust het heiligdom van Sint-Jacob zult bereiken, en opdat ge, eens uw doel bereikt, vreugdevol naar ons terugkeert...

Ten slotte begeleidt het Hof Reinaert een eind weegs, zoals de leden van de pelgrimsbroederschappen eeuwen lang gedaan hebben:

Doe gheboet die coninc al dat hof
Met Reinaerde uutwaert te ghane.

vs. 3009-3010.

Maar langzaam aan keert het publiek zich af van al die gefantaseerde verhalen. De bloei van de steden en de daarmee gepaard gaande opkomst van een stedelijke burgerij vragen naar 'nutscap ende waer', naar dingen die men kan gebruiken en die, voornaamste criterium, echt gebeurd zijn. In onze letterkunde is Jacob van Maerlant de vaandeldrager van deze didactische stroming. Op het einde van de 13de eeuw begint hij aan de redactie van een encyclopedisch werk, de *Spiegel Historiael,* naar het 'Speculum Historiale' van de dominicaan Vincentius van Beauvais.(8)

Chronologisch vinden we er achtereenvolgens in terug het Martyrium en de Translatio van Jacobus, de Kroniek van de Pseudo-Turpijn en de Mirakelen.

Het Martyrium is algemeen bekend: de tovenaar Hermogenes zendt zijn leerling Philetus naar Jacobus, die wordt door Jacobus bekeerd, door Hermogenes in de boeien geslagen, door Jacobus bevrijd. Hermogenes stuurt duivels om Jacobus en Philetus te vangen, het draait anders uit en Hermogenes wordt voor Jacobus geleid en eveneens bekeerd.

Op aanstoken van een afgunstige hogepriester wordt Jacobus uiteindelijk op last van Herodes Agrippa in het jaar 44 onthoofd. In essentie is het verhaal van Hermogenes en Philetus een variant op het verhaal van Simon de Tovenaar uit Handelingen 8, 9 - 13. Het komt voor het eerst voor in de Pseudo-Abdias (6de eeuw) en voegt wat kleur toe aan de wel erg magere gegevens i.v.m. de marteldood van de apostel uit Handelingen 12, 1 - 2.

Maar Jacobus heeft voordien in Spanje het geloof gepredikt, voor hij in Jeruzalem aan zijn einde komt. Dat tenminste houden de apostelcatalogen vanaf de 7de eeuw ons voor:

(7) VAN HERWAARDEN, J., *Pelgrims door de Eeuwen Heen,* Turnhout, 1985, p. 153.
(8) DE VRIES, M., VERWIJS, E., VON HELLWALD, F., *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael,* Leiden, 4 dln., 1863 - 1879, delen I en III. De Kroniek van de Pseudo-Turpijn vinden we ook terug bij Jan van Boendale, alias Jan de Klerk, in zijn Brabantsche Yeesten, uitgegeven door WILLEMS, J.F. en BORMANS, J.H., Brussel, 3 dln., 1839 - 1869, deel I.

Alse dapostelen Gods ons Heren
Hem elc soude te lande keren,
Daerne (= waarheen hem) God te predeken sende,
Jacob die grote quam met genende (= onverschrokken)
In Spaengen

Maerlant, I partie, VIII boek, VI 1 - 5.

En daarom komt zijn lichaam na zijn gewelddadige dood op mirakuleuze wijze terug naar Spanje, in een bootje met God als stuurman:

Ende sine jongers quamen bi nachte,
Want si die Jueden vruchten (= vreesden) onsachte,
Ende namen den lachame (= lichaam) sijn
Ende voerdene (= voerden het) in een scepelkijn,
Dat si vonden an die marine.
Si bevalen Gode te sine
Stierman, ende menne delve (= begrave)
Aldaer hi wille gebieden selve.
Dus brochtsine (= brachten ze hem) over altehant
Tote Galissien an dat lant.

I partie, VIII boek, VI 13 - 22.

Heerser over dat gebied is een vrouw 'die wulvinne was ghenant' m.a.w. Lupa. De discipelen vragen haar de toelating om het lichaam van Jacobus te begraven:

Om dattune (= opdat gij hem) doot ontfangen souds,
Dien du levende niet en wouds.

I partie, VIII boek, VI 33 - 34.

Ze verwijst hen echter naar de koning. Die geeft eerst de toelating tot begraven, bedenkt zich achteraf en wil de discipelen uit de weg laten ruimen: een brug waarop de achtervolgers zich bevinden, stort in en koning en volk bekeren zich! Maar daarmee is Jacobus nog niet ter aarde besteld. Wulvinne veinst medewerking en stelt twee stieren ter beschikking om de dode te vervoeren, goed wetende dat de dieren zich niet laten inspannen:

Slaet die II in enen waghen,
Si sullen den doden draghen
Daer ghi wilt, ende graeftene (= begraef hem) daer.
Dit seide soe (= zij), want soe wiste vor waer,
Dat die beesten sere wilt waren.

I partie, VIII boek, VII 11 - 15.

Edoch, de stieren gedragen zich als lammetjes en voeren het lichaam van de apostel recht naar het paleis van Wulvinne:

Sente Jacobbe, die was doot,
Leiden si up eenen waghen
Ende lieten hem henen draghen,
Also dat si quamen saen
Daer si wilden henen gaen.
Aldaer soe woende die coninghinne,
Ghinghen si bi haren zinne
Onghetemmet ende ongeleert.

I partie, VIII boek, VII 38-45.

Zoals het hoort, bekeert Wulvinne zich, laat de Heilige in haar paleis begraven en van het gebouw een kerk maken:

In dien pallayse mids (= in het midden van het paleis)
der Wulvinne,
Aldaer soe was coninghinne,
Wart sente Jacob begraven.
Soe dede met groter haven (= kosten)
Sident (= later) van sconen gewerke (= van dure materialen)
Vander zalen maken ene kerke
Upten apostel, aldaer hi lach.
I partie, VIII boek, VIII 1 - 7.

Dit relaas van de Translatio van het lichaam van de Heilige Jacobus is vrij jong en kwam via de vele versies van de zogenaamde Brief van Paus Leo (11de eeuw) in de Codex Calixtinus terecht.

De Kroniek van de Pseudo-Turpijn evoceert de strijd van Karel de Grote tegen de Saracenen in Spanje. Zij staat op naam van een legendarische bisschop van Reims en prelaat in de krijgsmacht van de Keizer.

Daarenboven is de Kroniek geen historisch relaas maar grotendeels fictie. In de Vita Karoli Magni van Eginhard, de oudste biografie van de Keizer, wordt de Spaanse campagne zo afgedaan: 'Met het grootst mogelijke militaire apparaat viel hij Spanje binnen. Hij trok de Pyreneeën over en veroverde alle steden en burchten die hij belegerde. Uiteindelijk keerde hij met een intact gebleven leger terug.' Volgt dan het incident met de Basken waarover wel uitvoeriger bericht wordt.(9)

De Kroniek is eigenlijk een Karelroman, al zou Jacob van Maerlant het daarmee zeker niet eens zijn. Karel de Grote en zijn paladijnen presteren in hun strijd tegen de Saracenen een aantal heldendaden volledig in de stijl van de door Maerlant zo verguisde ridderromans. Dat ze daarbij meer dan eens door de Heilige Jacobus geholpen worden, illustreert de onverbrekelijke band tussen onze Heilige en de herovering van Spanje. Inderdaad is de apostolische traditie zoals die in de Kroniek van de Pseudo-Turpijn wordt verdedigd, voor de politieke en religieuze leiders in Asturië-Galicië-Leon een wapen in de strijd tegen Toledo om het primaatschap over Spanje, een troef in de rivaliteit met Rome en een stimulans voor de Reconquista. Daarbij zijn Jacobus' prediking in Spanje en de ontdekking van zijn graf in Galicië essentieel.

Eerst horen we over Karels fameuze droom waarin hij attent gemaakt wordt op het graf van Sint Jacob in Galicië, tot dan toe onbekend. Effectief vinden we er de eerste vermelding van omstreeks 865 in het Martyrologium van Usuardus van Saint-Germain-des-Prés:

(9) FIRCHOW, E.S., *Einhard - Vita Karoli Magni/Das Leben Karls des Grossen*, Stuttgart, 1981, p. 22 - 23.

Eene strate van sterren, min no mee,
...
Tote in Galissien openbare,
Daer sente Jacob dapostel lach,
Onbekennet updien dach.
Maerlant, IV partie, I boek, X 9 - 18.

Dan verschijnt hem de Heilige Jacobus en legt hem uit wat er van hem verwacht wordt. Hij zal Galicië van het Saraceense juk bevrijden en de bedevaart naar zijn graf mogelijk maken:

Dien woch (= weg) dien du sages van sterren,
Bediet dattu souds van verren
Met here (= met een leger) comen tonsen lande,
Ende verdriven onse viande,
Dat verdoemde heidine diet (= volk),
Dat mi te soukene verbiet,
Ende minen wech rumen ende vrien,
Dat kerstijnheit met sire partijen (= dat alle christenen)
Al van henen tote daer
Mijn graf versouke sonder vaer (= zonder vrees),
Dat int lant van Galissien leget,
Ende men daer pelegrimage pleget.
IV partie, I boek, X 63 - 74.

Karel begint direct aan de hem gegeven opdracht, maar Pamplona is hem te sterk. Sint-Jacob doet echter het mirakel van Jericho over:

Mettien Karel sine ghebede
Anden groten sente Jacobpe dede,
Dat dor die eere van siere name
Die stat in siere ghewelt quame.
Met diere beden, ter selver uren,
Vielen ter neder die muren,
Ende men wau ook die vaste stede.
IV partie, I boek, XI 15 - 21.

Het bericht van deze bovennatuurlijke tussenkomst verspreidt zich als een lopend vuurtje en alle steden op Karels weg geven zich prompt over, zodat hij ongehinderd Jacobus' graf bereikt. Bij Padron plant hij zijn speer in de zee, want verder gaan kan niet:

Dus voer Karel ende besach
Tgraf, daer sente Jacob in lach,
Ende dede aldaer ter stede
Sine pelegrimaye ende sine gebede,
Ende voer van danen te Petrone,
Uptie zee eene stede scone,
Ende stac indie zee sinen sacht.
IV partie, I boek, XI 33 - 39.

Het goud dat Karel op zijn veroveringstocht bijeengekregen heeft, besteedt hij aan de verfraaiing van de kerk in Santiago de Compostela. Santiago wordt een bisschoppelijke stad, wat met de historische werkelijkheid overeenkomt: in 1095 wordt de bisschopszetel van Iria Flavia officieel naar hier overgebracht:

Ende vanden scatte, dien hi wan,
So maecte die grote man
Van Galissien sinte Jacobs Kerke,
Van sconen sonderlingen gewerke,
Meerre dan soe was te voren.
Eenen bisscop heeftire in vercoren,
Ende heefter canoenken (= kanunniken) gheset
Naer sente Ysidorus regle ende wet.
IV partie, I boek, XII 57 - 64.

Na een tegenoffensief van de Saracenen komt Karel nog naar Spanje terug om orde op zaken te stellen en zit in Santiago een concilie voor waarop beslist wordt dat de bisschop van Santiago primaat wordt van Portugal, Galicië en heel Spanje. Dat is dan wel wishful thinking geweest vanwege de kringen rond bisschop Gelmirez, want de aartsbisschop van Toledo is tot op de huidige dag primaat van Spanje gebleven:

Teenen consilie dat hi sat
Te Compostelle indie stat,
Ende sette dor sente Jacobs ere,
Dat elc bisscop ende elc here,
Elc kerstijn coninc, elc prince mede,
Den bisscop van Conpostelle der stede
onderhorich ware wale,
Van alden lande van Portegale,
Van Galissien ende van Spaengen.
Maerlant, V partie, I boek, XXIII 77 - 85.

Spanje wordt aan de Heilige Jacobus toegewijd en bisschoppen en koningen zullen in Santiago de tekenen van hun waardigheid ontvangen:

Alt lantscap, dat in Spaengen lach,
Gaf Karel sente Jacobpe daer,
...
Oec gaf hi uut updien dach,
Dat die bisscoppe alle te samen
Hare bisscoplike roede daer namen,
Entie coningen hare cronen,
Om sente Jacobs eere versconen.
V partie, I boek, XXIII 94 - 106.

Uiteindelijk is er nog Turpijns droom, waarin de dood van Karel de Grote aangekondigd wordt en duivels die op zijn ziel azen, door Jacobus' tussenkomst bedrogen uitkomen:

Een van Galissien, sonder hovet (= hoofd),
Hevet ons aldaer berovet;
Die leide steene ende hout
Indie scale so menechfout,
Dat hi daer mede tien stonden
Ons ontwoech (= een tegengewicht vormde voor) al sine zonden.
Dus es ons die ziele ontgaen.

Maerlant, IV partie, I boek, XXXIII 37 - 43.

Die stenen en dat hout symboliseren de vele kerken die Karel de Grote ter ere van de Heilige Jacobus heeft laten bouwen, een bouwactiviteit die voor hem de poort des hemels opent.

In derde instantie volgen dan nog de Mirakelen. Eerst is er het Mirakel van de Twintig Pelgrims, die door de Saracenen worden gevangen genomen en door de H. Jacobus bevrijd:

Ende hi nam met goeder moeten
Die bande al ende bracse ontween.
Die daer laghen gevaen int ween,
Nam hi metten handen, godweet,
Ende leedese (= leidde hen) uten kerker gereet
Toter poorten vander stat.

IV partie, III boek, L 20 - 25.

Dan is er de geschiedenis van een man die een zware zonde op zijn geweten heeft, waarover de bisschop geen absolutie durft uitspreken; hij schrijft ze dan maar neer in een brief waarmee de betrokkene naar Santiago trekt alwaar hij hem op het altaar deponeert. Bij nader toezien is het blad onbeschreven:

'Dese sonde,' seide die bisscop saen,
'Heeft sente Jacop afgedaen.'

IV partie, III boek, L 67 - 68.

Vervolgens is er Het Mirakel van de Dode te Paard, waarvan de laatste acht regels onleesbaar zijn en waarop we in een vorige bijdrage dieper zijn ingegaan.(10)
Ook sterk gehavend is de legende van de Losgemaakte Gehangene. Plaats der handeling is

Te Tolosen in die poort,

IV partie, III boek, LII 6.

wat zowel op het Zuidfranse Toulouse kan slaan, als op de stad Tolosa tussen San Sebastian en Vitoria. De Losgemaakte Gehangene is het meest populaire van alle Jacobus-mirakels en we komen er zo dadelijk nog op terug.

(10) De Pelgrim, tijdschrift van het Vlaams Genootschap van Santiago de Compostela, nr. 17, p. 18 - 29, Brugge, 1989.

Uiteindelijk zijn er nog sporen van het mirakel van de pelgrim die omwille van de pest Poitiers verlaten heeft, wiens vrouw op weg naar Santiago in Pamplona overlijdt en van wie de bezittingen geroofd worden, inclusief het paard waarop zijn kinderen reizen. Maar Jacobus bezorgt hem een ezel en helpt hem zo uit de nood.
Ook van het mirakel van de schipper 'die liede plach te voerne over die zee' zijn verzen bewaard.

Naast romans en didactische literatuur hebben de Middeleeuwen uiteraard ook toneelstukken en liederen voortgebracht. Dat de Heilige Jacobus in Middelnederlandse toneelstukken optreedt, is bekend, ook al omdat de pelgrimsbroederschappen geregeld toneelvoorstellingen organiseren; maar de betrokken archieven moeten nog bestudeerd worden.(11) Voor de liederen is de situatie anders.

Hoogtepunt is *Het Liedeken van Sint Jacob.* We kennen het uit een handschrift in de Universiteitsbibliotheek te Gent(12) en als nummer 20 uit een liederenverzameling in Antwerpen gedrukt in 1544 bij Jan Roulans: Een schoon liedekensboeck in den welcken ghy in vinden sult veelderhande liedekens, oude ende nyeuwe om droefheyt ende melancholie te verdrijven(13). De bundel bevat klaarblijkelijk niet alleen stichtelijke lectuur want twee jaar later komt dit 'Antwerps Liedboek' op de index van verboden boeken terecht.(14)

Het liedeken van Sint Jacob verhaalt in balladevorm het mirakel van de Losgemaakte Gehangene, maar om het naar waarde te schatten, is het wenselijk eerst een andere versie van het betrokken mirakel van meer nabij te bekijken. Die andere versie komt voor in *Dat Scaecspel,* een 14de-eeuwse bewerking van het Ludus Scaccorum, een maatschappelijke allegorie van de Italiaanse dominicaan Jacobus de Cessolis.(15) Hierin staan alle stukken van het schaakspel voor respectievelijk de koning, de koningin, allerlei ambten en beroepen. Zo ook 'die seste vynne (= pion), daer die tavernier (= de waard), die sluter (= de keldermeester) ende die herberge houden by worden beteykent.' 'Die tavernier' moet aan bepaalde eisen voldoen en er o.a. voor zorgen 'dat hi noch zijn gasten geen scade en liden aen horen goede van hem noch van zinen boden, op dat hi nijt voor een waert, mer voor een dief worde gherekent.' Exempelen illustreren telkens weer de morele beschouwingen, zo hier het mirakel van de Losgemaakte Gehangene. We citeren de tekst in extenso omdat hij vrij onbekend is. We hadden hem ook bij de didactische literatuur kunnen vermelden, als een verre loot bij Maerlant; we verkiezen hem echter hier op te nemen, zodat we hem gemakkelijker met Het Liedeken van Sint Jacob kunnen vergelijken.

(11) Een eerste aanzet bij GEORGES, A., *Le Pèlerinage à Compostelle en Belgique et dans le Nord de la France,* Brussel, 1971, p. 132 - 135.
(12) De hier en daar onleesbare en/of verknoeide tekst bij VAN DUYSE, Fl. *Het Oude Nederlandsche Lied,* Gent, 3 dln., 1903 - 1907, deel II, p. 909 - 911. Deze auteur geeft ook de versie van het Antwerps Liedboek; wij hebben echter de uitgave van Hoffmann von Fallersleben gebruikt (zie hierna).
(13) HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Horae Belgicae* 11, Hannover, 1855, p. 26 - 29.
(14) HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Horae Belgicae* 2, Hannover, 1856 (2de uitgave), p. XVII.
(15) VAN SCHAICK - AVELINGH, G.H., *Dat Scaecspel,* Leiden, 1912, p. 138 en 147.

Gheliken als wy lezen van enen weert, ende enen pelgrim, die mit zinen zoon tot Sinte Jacob soude gaen. Daer die weert in des zoons mael stac een sulveren scael ende doe die pelgrim wt zijnre herberge was ghesceyden omme zijn bedevert te voldoen, vervolchde hem den weert mittes heren knapen, daer si in des zoons mael vonden die scael. Die zoon als een dief wort aengetast, verwijst ende ghehangen ende alle des pelgrims goede worden den weert gegeven. Ende op dat hi dat goet hebben soude, so had di valscheit gedaen. Die vader, na dat hi belooft hadde, volbrochte zinen bedevert ende doe hi wederkeerde, ghinc hi onder die galge daer hi zinen noot begonste te claghen. Die zoon, die daer henc, sprac zinen vader toe ende seyde hem, hoe dat hi van Sinte Jacob wel bescermt hadde gheweest ende bat zinen vader, dat hi wilde gaen totten rechter ende hem dat wonder openbaren. Doe die rechter onder die galge quam ende hi den pelgrim daer levendich vant hangen, deed hine of doen ende den waert, doe hi gelyet (= bekend) hadde, dat hi dat omme ghiericheit, op dat hi des pelgrimsgoet mochte hebben, hadde ghedaen, deed hine staphants aender selver gàlgen hangen.

Treffend is dat hebzucht de valse waard beweegt: 'Ende op dat hi dat goet hebben soude, so had hi die valscheit gedaen'. Of nog: 'dat hi dat omme ghiericheit, op dat hi des pelgrimsgoet mochte hebben, hadde ghedaen.'
De zoon verlangt van zijn vader dat hij de rechter die hem ooit veroordeelde, op de hoogte brengt: 'dat hi wilde gaen totten rechter ende hem dat wonder openbaren.'

De Versie van Het Liedeken van Sint Jacob is een heel stuk uitgebreider. Eerst is er de valse dochter van de waard die haar intrede doet. Ze heeft haar beste kleren aangetrokken en laat haar oog op de zoon vallen:

die dochter vanden huyse quam ghestreken
costelijck in dier ghewaet
den alder ioncsten broeder
thoonde si een fier ghelaet.

Ze bekent haar liefde t.o.v. haar vader:

den alder ioncsten broeder wil ic behouden
want hi es edel ende fijn
scheyt hi nu van henen
so swijcket dat herte mijn.

Maar daar kan niets van in huis komen. Vader pelgrim maakt duidelijk waarom:

mijn sone met mi ende ick met hem
wi willen sint Jacob besoecken
als warachtich pelgrem.

De wraak van de afgewezen minnares neemt hier de plaats in van de hebzucht van de valse waard:

ende si nam eenen vergulden nap
met verradenissen
stacken si in des vaders sack.

Uiteindelijk zegeviert toch het recht:

die dochter wert ghedolven
si haddet wel verdient.

Het motief van de hoenderen is er ook bijgekomen. Het zijn er drie:

daer laghen drie hoenderen biden vier.

De waard, en niet de rechter, zweert bij de gebraden kippen:

tis also waer al overluyt
als dese ghebraden hoenderen
vlieghen ter doren wt.

maar zijn woorden worden direct gelogenstraft, want de beesten worden terug levend en vliegen op het dak van de kerk, klaarblijkelijk toegewijd aan Santo Domingo, wat ons meteen een belangrijke plaatsaanduiding verstrekt: Santo Domingo de la Calzada waar hun nazaten nog in levenden lijve in de kérk aanwezig zijn.

deen hoen na den anderen vanden speet brac
si vloghen opter straten
si vloghen op Sinte Dominicus huys.

Het is bekend dat het mirakel van de Losgemaakte Gehangene op rekening van meer dan één heilige wordt geschreven: op die van Sint Jacob natuurlijk, ook op die van Santo Domingo - een interpretatie waarvan bovenvermelde plaatsaanduiding een relict is - en ook op die van Onze-Lieve-Vrouw. Daarvan vinden we een echo terug in de verzen waar Sint Jacob en Maria beiden vermeld worden, eerst waar de jonge pelgrim zijn verhaal doet:

Sinte Jacob heeft mi geholpen
Maria uut alder noot.

en dan waar de oude pelgrim de woorden van zijn zoon aanhaalt:

Sint Jacob heeft hem geholpen
Maria uut alder noot.

We zijn op deze twee versies uitvoeriger ingegaan omdat er zo treffend in geïllustreerd wordt hoe aan eenzelfde basisgegeven in de loop der tijden motieven toegevoegd worden en hoe het ene motief het andere verdringt.

Van Duyse(16) vermeldt nog drie verschillende aanvangsregels van waarschijnlijk een en dezelfde verloren gegane tekst:

Wie Sint Jacobs broeder wilt zijn, uit 1567,
Die na Sint Jacob wandelen wilt, uit 1562,
Wie Sint Jacob besoecken wil, uit 1593.

Stalpaert(17) wijst op het bestaan van een Liet opden voys van de pelgrims die van Saint Jago commen ofte van pont qui tramble. Deze plaatsaanduiding komt uit het bekende Quand nous partîmes de France:

(16) VAN DUYSE, Fl., o.c. deel II, p. 912.
(17) STALPAERT, H., *De Pelgrimage naar Compostella*, Biekorf 66, p. 270, Brugge, 1965.

Quand nous fûmes au Pont qui tremble,
Nous étions bien vingt ou trente,
Tan François comme Allemans,
Nous nous desions l'un à l'autre,
Compagnons, marche devant.(18)

of uit de varianten die daarop bestaan. De beruchte brug ligt (lag) over de Tablizo tussen Cudillero en Luarca op de Cantabrische kust.(19) Diezelfde pont qui tremble komt ook nog voor in een *'Kluchtigh ende belacchelyck Verhael-Dicht van allen het gene men roept, singht ende schreeuwt soo op de Merkten als straten van de princelycke stadt Brussel'*. A. De Cock heeft het uitgegeven en gedateerd op 1604(20). De tekst omvat ongeveer 350 versregels; we citeren van regel 290 tot en met regel 308:

Men vinter oock die achter straet loopen
En roepen sonder iet te verkoopen,
Dat zyn bedelaers die de stadt passeren,
En daer in de Gasthuysen logeren,
Al oft sy uyt vremde landen quamen,
Van S.Jacob uyt Galicien en seggen veel namen,
Van steden en plaetsen en wat daer gheschiet,
En singen aan ieder deur S.Iacobs liet,
Quand nous passions le pont qui tramble helas! Mon Dieu,
Het roepter en singht soo Mans als Vrouwen,
Jae selfs clyne kinders hoort men den thoon houwen,
Sy dragen bordons van leir gegarniert,
Met schelpkens en kruyskens verciert,
Aen den riem dragen sy schoon Callebassen,
Die op de kusten van Spagnien wassen,
Om hunnen dranck daer in te bewaren,
En sy verkoopen oock somtydts al waren,
Beldekens en Pater nosters van hout oft steen,
Van amber of eenigh fraey been.

Het is duidelijk dat we hier geconfronteerd worden met de afgang van de Jacobuspelgrim: hij is gedegenereerd tot bedelaar en profiteur, die de gasthuizen misbruikt, voorwendt in Compostela te zijn geweest en als een soort marskramer aan de kost probeert te komen. Dat amber of barnsteen vermeldt wordt, kan wijzen op een Baltische connectie en misschien kunnen we deze zogenaamde pelgrims situeren in het milieu van weinig succesrijke rondreizende handelaars, die hun geluk in onze streken beproeven.

Voor de wedergeboorte van de echte Jacobuspelgrim in onze letterkunde zullen we tot de 20ste eeuw moeten wachten.

Jan Van Bocxstaele & Jacqueline Van Hee

(18) Echevarria BRAVO, o.c. p. 43.
(19) VAZQUEZ DE PARGA, Lacarra, Uria Riu, o.c. deel II, p. 564-565. Manier plaatst de brug bij Ribadeo. Zie BONNAULT D'HOUËT, M. de, *Le Pélerinage d'un Paysan Picard*, Montdidier, 1890, p. 99. Deze situering is door de meeste Franse auteurs overgenomen, ook door Barret en Gurgand, Priéz pour nous à Compostelle, Parijs, 1978, p. 75-78.
(20) DE COCK, A., *Oude Brusselsche Straatroepen*, Volkskunde XXIII, p. 85 - 120 - 183 - 204, Gent - Deventer, 1912. Ook VANDER STRAETEN, o.c. deel VIII, p. 405 - 407, dateert op 1604.

VOLKSKUNDIGE ENQUETES IN VLAANDEREN

Verweer tegen tandpijn. H. Apollonia in Vlaanderen: 1990-1991

Een akademische vraag vanuit de kring van tandheelkundigen, of er vandaag de dag nog enige vorm van *volksdevotie* tot de *H. Apollonia,* patrones tegen de tandpijn en van de tandartsen, zou bestaan, leidde tot een onderzoek, waarvan u hier de eerste aflevering, als inleiding leest.

1. Omdat wij ervan overtuigd zijn dat volkskunde, resp. volksdevotie nooit in een te eng kader mag bestudeerd worden, hebben wij het onderzoek *over héél Vlaanderen* gedaan, d.w.z. over de vijf Vlaamse provincies van Veurne-Avekapelle: (H. Apollonia in kerk *én* kapel: lokale bedevaartplaats,) tot Maaseik: (H. Odilia, biezondere patrones tegen *alle* kwalen), van Meerle Meersel-Dreef: (Mariapark met kapelletje van de H. Apollonia) tot Lembeek bij Halle: (St.-Veronus wordt er aangeroepen tegen hoofdpijn, zelden tegen tandpijn). Door de speurtocht naar tandheiligen over het hele Vlaamse land uit te breiden konden wij o.m. vaststellen hoe groot de uitstraling van *het Sint-Janshospitaal te Brugge* nog steeds is, en dat de paters-predikheren (dominikanen) of "de paters van de tandpijn" van *de Hoogstraat in Gent* invloed hebben tot in Limburg. Zelfs in het Maasland troffen wij devotieprentjes van de H. Apollonia aan, geschilderd door *pater Bosteels* (franciscaan, *Gent* + 1970).

Het zou interessant zijn, mochten wij met een bijlage kunnen besluiten over Frans-Vlaanderen en het zuiden van Nederland. Dat er in de volksdevotie een druk grensverkeer plaats heeft, konden wij niet alleen konstateren voor Vlaanderen-Nederland (Nederlands-Limburg en Noord-Brabant), waar men dezelfde taal spreekt, maar ook voor West-Vlaanderen en het noorden van Frankrijk, waar doorgaans *niet* dezelfde taal gesproken wordt. "Heel Bailleul (Belle) komt hier bij ons in *Dranouter* zijn tanden verkopen", aldus slager Vandroemme (20/4/91) en in het nabijgelegen *Loker* komen er *elk* weekend *uitsluitend Fransen* 'met een dikke kake' aan de pastorie aankloppen zodat daar zelfs geen Nederlandstalige litanieën meer voorhanden zijn!

2. Wij hebben de periode van ons onderzoek beperkt, d.w.z. *van 17 augustus 1990 tot einde mei 1991.* Het gaat in onze bijdragen niet over de volksdevotie tot tandheiligen zoals ze 'eertijds' bestond maar wel over de verering voor de H. Apollonia (en enkele andere heiligen) *zoals ze nu, anno 1991*, nog leeft.

Walter Giraldo heeft zijn enquête in *Volksdevotie in West-Vlaanderen,* verschenen in 1989, gespreid over ongeveer 40 jaar, *van 1950 tot 1989.* Zo komt het dat de onderzoeker gegevens over heiligen, bedevaarten, enz. publiceert, die soms voorbijgestreefd zijn.

Kerken werden afgebroken of gesloten (de Kluizekerk in Lier; de Sint-Augustinuskerk in Antwerpen, waar een bloeiende konfrerie van de H. Apollonia was gevestigd, e.a.). De kerk in Woumen, bekend Apolloniabedevaartoord in de streek van Diksmuide, is afgebrand. Kloosterorden verhuisden of werden opgeheven (vooral zusters/religieuzen waren of zijn zeer 'mobiel'). Kapellen moesten plaats maken voor bredere wegen, bankinstellingen of andere gebouwen (de Apolloniakapel in Dworp, Lokeren, Heusden, enz.). Beelden van de H. Apollonia werden "verkocht" aan antiekjagers of "verdwenen" op zolder van de pastorie: Ichtegem, Boekhoute, Hooglede, Lier, Koolskamp enz. Vele priesters, resp. pastoors staan, vooral sedert het Tweede Vatikaans Koncilie (1962-1965), skeptisch tegenover heiligen als Apollonia.

AFLATEN

De confrerie ter ere van de H. Apollonia in de Kerk van St JAN's Hospitaal te Brugge, kanonieklijk opgericht zijnde heeft Zijne Heiligheid Paus Leo XIII den 1e December van 't jaar 1893, aan der zelver leden de volgende aflaten, allen ook toepasselijk aan de zielen des vagevuurs, vergund:

1. *Vollen Aflaat* op den dag dat men gebiecht en gecommuniceerd hebbende, in het broederschap geschreven wordt.

2. *Vollen Aflaat* in de uur des doods mits men gebiecht en gecommuniceerd hebbe, of kan men zulks niet doen, met den mond of ten minste met het hert leedwezig en godvruchtig den naam Jezus aanroepen.

3. *Vollen Aflaat* aan al de leden die op den feestdag der H. Apollonia, 9 Februari of op eenen der 7 volgende dagen volgens beliefte te verkiezen, gebiecht en gecommuniceerd hebbende, de voornoemde Kerk zullen bezoeken en er godvruchtig bidden voor de eendracht der kristene prinsen, de uitroeiing der ketterijen, de bekering der zondaren en de verheffing onzer Moeder de H. Kerk.

4. *Eenen aflaat van 7 jaren* op eenieder der volgende zondagen: *a)* den zondag onder de octave van Kerstdag; *b)* den zondag onder de octave van O. H. Hemelvaart; *c)* den zondag onder de octave van O. L. V Hemelvaart; *d)* den zondag onder de octave van O. L V. Geboorte mits de voornoemde Kerk te bezoeken en er godvruchtig tot bovengemelde inzichten te bidden.

5. *Eenen aflaat van 60 dagen* telkens zij de missen en de andere goddelijke diensten in de Kerk van St Jan's Hospitaal bijwonen, of welkdanige processie door den Bisschop toegelaten volgen, of het H. Sacrament vergezellen als het in processie of naar de zieken of anderzins op wat manier of tijd gedragen wordt, of in geval van beletsel, als het teken door de klok daartoe gegeven is, eens den Onzen Vader en Wees Gegroet lezen: ook als zij vijf maal den Onzen Vader en Wees Gegroet bidden voor de zielen der overledene leden van de confrerie of welkdanig goed werk van godvruchtigheid of liefde zullen verrichten.

Daar valt wel te bemerken dat, om deel te maken van de Confrerie der H. Apollonia, men zich moet doen inschrijven op den register in de Kerk van 't Hospitaal daartoe beschikt. De ingeschrevenen zullen dagelijks lezen eenen Onzen Vader en Wees Gegroet met 't volgende schietgebed:

Heilige Apollonia, bid voor ons.

Imprimatur. Brugis, 4 Oct 1945.
H. MAHIEU, Vic-Gen.

LITANIE
VAN DE
H. Apollonia
MAAGD EN MARTELARES
bijzondere Patrones tegen de tandpijn
die gevierd wordt in de Kerk van St-Jan's Hospitaal te Brugge den 9e Februari.

†

Heer, ontferm U onzer.
Christus, ontferm U onzer.
Heer, ontferm U onzer.
Christus, hoor ons.
Christus, verhoor ons.
God, hemelsen Vader, ontferm U onzer.
God Zoon, Verlosser der wereld, ontferm U onzer
God H. Geest, ontferm U onzer.
H. Drievuldigheid, één God, ontferm U onzer.
Heilige Maria, bid voor ons.
H. Moeder Gods, bid voor ons.
H. Maagd der Maagden, bid voor ons.
Koningin der Martelaren, bid voor ons.
Koningin zonder vlek ontvangen, bid voor ons.
Heilige Apollonia Martelares, bid voor ons.
Wees genadig, spaar ons Heer.
Wees genadig, verhoor ons Heer.
Van alle kwaad, verlos ons Heer.
Van alle zonden,
Van uwe gramschap,
Van ene schielijke en onvoorziene dood,
Van alle listen des duivels,
Van gramschap, haat en allen slechten wil,
Van ziekten, hongersnood en oorlog,
Van de eeuwige dood,
} verlos ons Heer.
Door de verdiensten van de Heilige Apollonia, Martelares, verhoor ons Heer.

Kermissen of jaarmarkten, die vaak gepaard gingen met een grote volksverering voor de lokale heilige(n), werden in de laatste decennia afgeschaft. Processies kunnen niet meer 'uitgaan' wegens het *te druk verkeer.* En meer speciaal voor de tandheiligen: zelfs het kleinste dorp in Vlaanderen heeft één of meer tandartsen en dit *verklaart* volgens velen de tanende invloed van de H. Apollonia!

Op sommige plaatsen bestaat er in 1991 nog een volksdevotie voor een heilige, resp. voor de H. Apollonia, maar over de toekomst durven wij ons geenszins uitspreken. Wordt de nu nog in november druk bezochte Allerheiligenkapel in Diest, waar o.m. de H. Apollonia en de H. Wivina tegen tandpijn worden aangeroepen, met wassen gebitten en risten tanden, samen met de huizen van deze verkrotte wijk gesloopt? Anderzijds werkt de vergrijzing van de priesters, samen met hun naaste medewerkers, de koster bijv., de lokale volksdevotie zeker niet in de hand: sommige pastoors moeten nu al twee kerken 'bedienen'. Vele bedehuizen gaan alleen open wanneer er een mis gedaan wordt... Zullen leken de taak van de priesters kunnen overnemen? In *Weert* bij Bornem is dit blijkbaar het geval, ook voor de instandhouding van de devotie tot de H. Apollonia.

Het weekend na 9 februari (de feestdag van de H. Apollonia) is er een grote volkstoeloop *in Elst-Brakel, maar hierbij wordt niet meer gedacht aan de H. Apollonia, patrones van de kerk (met beeld, relikwie, schilderij) maar wel aan het bakken van geutelingen* en alles wat daar anno 1991 mee samenhangt: live-optreden van Ingeborg, van twee clowns, van vuurspuwers, huifkartochten,...

Sedert korte tijd is er een nieuwe pastoor in Elst, E.H. Georges Herregods. In Leest (bij Mechelen) bestudeerde hij de plaatselijke archieven, restaureerde de Apolloniakapel en stimuleerde de verering voor de H. Kornelius. Kan hij de bedevaart tot de H. Apollonia in de Zwalmstreek nieuw leven inblazen? Nu is het feest een toeristische aangelegenheid geworden.

3. Om te weten te komen waar de H. Apollonia vereerd werd, resp. wordt, hebben wij eerst zoveel mogelijk *schriftelijke bronnen* geraadpleegd. Wij citeren er *enkele* van. Een uitgebreide bibliografie publiceren wij na onze bijdragen.

De H. Apollonia, door pater A.M. J. Nuyens, o.p., in de Leesserie van Don Bosco, Ledeberg-Gent (1944) en *Onze Heiligen in Kerk en Kapel,* Bisdom Brugge (I) - Bisdom Gent (II) van Leon Defraeye en Leo Simoens (1950, in eigen beheer) waren goede "reis"gidsen. De *Folkloristische Tijdspiegel voor België* (1962) door André Ver Elst - cfr. het lemma *'tandpijn'* in het register - hielp ons verder op de goede weg. Biks *Feest- en Vierdagen in Kerk- en Volksgebruik* (1956) en kanunnik Van de Veldes *Feesten van het Kerkelijk Jaar* (1929) waren voor ons onderzoek interessanter dan de vaak geciteerde *Volkskundige Kalender* (1923) van G. Celis. In *Volksgeneeskunde in Vlaanderen* (1891) van Alfons de Cock troffen wij nuttige informatie aan over allerlei volksmiddelen en formules om tandpijn te verdrijven. Daarnaast namen wij tijdschriften door als Volkskunde, Oostvlaamse Zanten, 't Beertje, Brabantsche Folklore, Brabants Toerisme, e.a., inventarissen van (religieuse) kunstvoorwerpen per

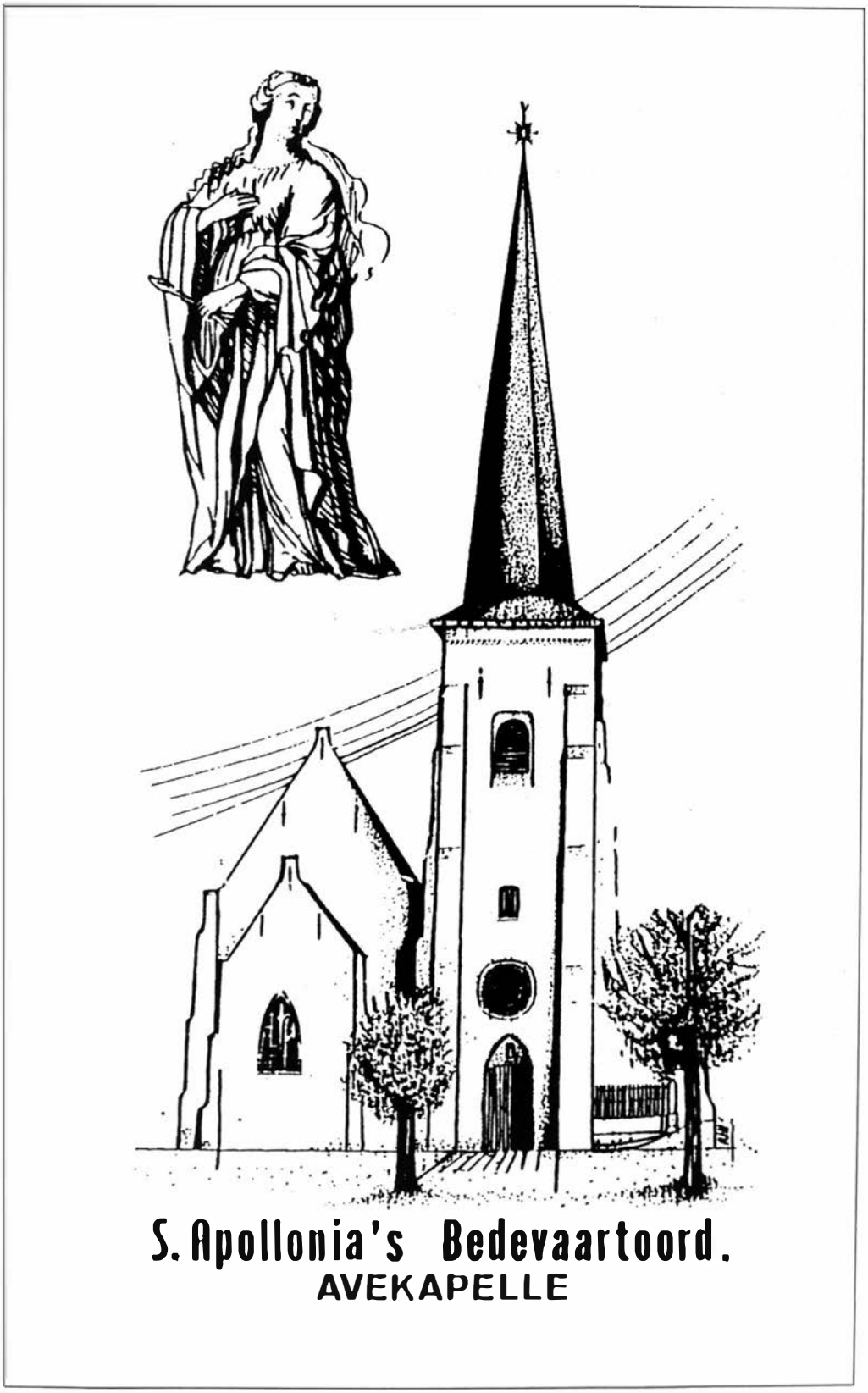
S. Apollonia's Bedevaartoord.
AVEKAPELLE

provincie, licentiaatsverhandelingen over volksbedevaarten, publikaties van lokale geschiedkundige kringen (het beste werk in dit genre is o.i. dit over Achterbos - Mol), monografieën over een kapel of een klooster (o.m. van Roger Slosse over de Kapel der Grauwe Zusters te Roeselare, van E.H. Van den Heuvel over het Sint-Janshospitaal te Brugge, van pater de Pue over de dominikanenkloosters in Vlaanderen, enz.).

De *Gids voor Vlaanderen* van Jozef van Overstraeten (2e editie, 1965, V.T.B.) bevat veel gegevens over de H. Apollonia. In 1985 herwerkte Jan Gerits deze encyclopedie van de Vlaamse gemeenten en hield nog *één* vermelding over: *Appels (Dendermonde), Bedevaart naar Sint-Apollonia op 9 februari* (p. 245). Dit is o.i. te weinig - bij Elst onder Brakel bijvoorbeeld vinden wij niets! - en voor Appels is er op *Beloken Pasen* nog steeds: *"Kermis en begankenis* t.e.v. de H. Apollonia" (zie *Kerk en Leven,* 4 april 1991) en niet op 9 februari! Dit staat trouwens ook zo op het oude devotieprentje vermeld.

Meer speciaal voor West-Vlaanderen namen wij Giraldo's *Volksdevotie* (1989) door, voor Oost-Vlaanderen: *Populaire Heiligen* (onder wie de H. Apollonia) in het Bisdom Gent (1989) van Robert Ruys, voor een gedeelte van het bisdom Antwerpen: J. Geussens' *Volksbeewegen voor ziekten van mens en dier,* uit 1947, en voor Limburg tenslotte de publikaties van Jules Frère *(Limburgsche Volkskunde, 1928,* meer recent: *Gouden Tanden,* uitgegeven door de Limburgse Tandartsenvereniging (Hasselt, 1986). Het boek *Bedevaartvaantjes,* Volksdevotie rond 200 heiligen... (1986) van Renaat van der Linden betekende eveneens een leidraad bij het zoeken naar devotieplaatsen van de H. Apollonia e.a.

Voor de ikonografie, meer bepaald van de H. Apollonia, hebben wij de 'traditionele' grote werken geraadpleegd: de *'Réau',* de *Generale Legende der Heylighen* van R. Ribadineira (hier alleen zagen wij de H. Apollonia afgebeeld met een sluier) en de *Bibliotheca Sanctorum.*

Sint-Apollonia parochie te Appels.

Tijdens ons onderzoek stelden wij soms vast dat de H. Apollonia *verward* werd met de H. Agata (deze laatste heeft ook een tang in de hand maar steeds *zonder* tand!) en dat er talrijke *transformaties* te vinden zijn, d.w.z. een H. Apollonia, die aanvankelijk een Sint-Cecilia is geweest, een O.-L.-Vrouw, enz.

Vooraleer met de enquête te beginnen, brachten wij twee dagen door in de biblioteek van de Sint-Pietersabdij te Steenbrugge, waar pater A.-T. van Biervliet en zijn medewerker broeder Luk ons 'met de beste zorgen omringden'.

Zoals op andere gebieden geldt ook voor de volkskunde, resp. voor de volksdevotie tot tandheiligen dat, hoe meer lektuur je doorneemt, hoe beter je konstateert dat er op *grote* schaal - soms wel letterlijk, bladzijden lang - afgeschreven werd/wordt. Op die manier lees je voortdurend dezelfde fouten en/of onnauwkeurigheden, bijvoorbeeld bij het citeren van plaatsnamen, en krijg je nooit betrouwbare informatie, hoofdzakelijk omdat er *weinig degelijk veldwerk* werd of wordt gedaan, met uitzondering vooral van W. Giraldo voor West-Vlaanderen en J. Geussens voor de streek van Antwerpen-Mechelen.

De wekelijkse berichten in KERK EN LEVEN (= het zog. Parochieblad) op de voorpagina, d.i. de lokale mededelingen, informeerden ons doorgaans goed over *aktuele* devotie: missen ter ere van de heilige Apollonia (e.a. heiligen), zegening met de relikwie, begankenis t.e.v. de H. Apollonia, enz. Deze gegevens kunnen vergeleken worden met wat 'vroeger' geschreven werd in de plaatselijke Proclamatieboeken of in een Liber Memorialis van de parochie.

VOORWAARDEN VAN DE BROEDERSCHAP :

1) Zich laten inschrijven;

2) Te beginnen met de dag der inschrijving, eene novene doen, bestaande in drie Onze Vaders en Weesgegroeten of de Litanie van de H. Apollonia;

3) Wekelijks de bovengemelde gebeden doen;

4) De inschrijving der leden is vastgesteld op 5 F voor één jaar, 50 F voor het leven. — Buiten de diensten onder de Octaaf van de H. Apollonia wordt er in de Kerk der P.P. Predikheren te Gent elke Woensdag van het jaar, een H. Mis gelezen ter ere van de H. Apollonia tot geestelijk en tijdelijk welzijn der ijveraars en ijveraarsters en der ingeschreven leden. Volle aflaat : 1. Op de dag der inschrijving; 2. Op de 9 Februari, feestdag van de H. Apollonia; 3. In het uur der dood, mits de H. Naam Jezus te aanroepen. Men kan zich laten inschrijven in de sacristij der kerk van de Paters Predikheren, ofwel zijne naam en jaarlijkse bijdrage opzenden naar de Eerwaarde Overste der Paters Predikheren. Hoogstraat, 39, te Gent. — Postcheckrekening : 141623, Klooster der Predikheren.

LITANIE
van de
HEILIGE APOLLONIA
MAAGD EN MARTELARES
bijzondere Patrones tegen de tandpijn, vereerd in de kerk der Predikheren te Gent.

*

Heer, ontferm U onzer,
Christus, ontferm U onzer,
Heer, ontferm U onzer,
Christus, hoor ons,
Christus, verhoor ons,
God, Hemelse Vader, ontferm U onzer,
God, Zoon, Verlosser der wereld, ontferm U onzer,
God, Heilige Geest, ontferm U onzer,
Heilige Drievuldigheid, één God, ontferm U onzer.
Heilige Maria, Koningin der Maagden, bid voor ons.
Heilige Apollonia,
Bloem van Heiligheid,
Lelie van zuiverheid,
Roos van Liefde,
Nederige maagd,
Voorbeeld van geduld,
Zuivere bruid van Christus,
Getrouwe navolgster der Apostelen,
Edelmoedige gezellin der Martelaren,
Bijstand der Geloofsbelijders,
bid voor ons.

4. Veel belangrijker dan de geschreven bronnen blijken *persoonlijke kontakten met verzamelaars* van devotionalia in Vlaanderen en Nederland. Hierbij denken we heel speciaal aan - en danken oprecht - de pater-dominikaan Van Nueten, die wij in het klooster aan de Ploegstraat in het oude centrum van Antwerpen hebben ontmoet, een plaats waar vanaf 1910 tot 1960 een zeer bloeiende en *volkse* broederschap van de H. Apollonia heeft bestaan. Deze predikheer bracht ons in kontakt met andere verzamelaars van heiligenbeelden, devotieprenten, bedevaartvaantjes, litanieën, santjes, gebedsprentjes, enz. De meeste litanieën vermelden de naam van het devotie-oord. Zo konden wij onze speurtocht goed voorbereiden.

Enkele teksten of langere artikels in kranten en tijdschriften - ook in Hollandse (o.m. Devotionalia, Eindhoven) - waarin wij de lezers vroegen om ons, indien mogelijk, méér informatie over hedendaagse devotie tot tandheiligen te bezorgen, wierpen vruchten af. *Ruilbeurzen* voor devotionalia in Ternat en Sint-Katelijne-Waver leverden onverwacht veel materiaal.

Waar een tandheilige in Vlaanderen gevierd werd, waren wij aanwezig: te Diest in de Allerheiligenkapel (twee keer: op 1 en 4 november 1990), op de Geutelingenfeesten te Elst - Brakel (10 februari 1991), te Appels - Dendermonde op de 'Kermis en begankenis t.e.v. de H. Apollonia' (7 april 1991), te Aalst in de Sint-Apolloniakapel (St.-Annakerk, 8 april 1991), te Burcht (mis t.e.v. de H. Wivina, tegen keelpijn én tandpijn - 5 mei 1991), e.a.

Tijdens onze enquête anno 1990 - 1991 konden wij heel wat 'tandheiligenmateriaal' aantreffen: enkele oude devotieprenten, een paar bidprentjes, *talrijke* litanieën en medailles, een drietal *verschillende* steendrukken uit Brugge en Antwerpen (19e-20e eeuw) met de afbeelding van de H. Apollonia, prentjes met foto of tekening van het heiligenbeeld, één kaars en tegel met afbeelding van de H. Apollonia, wassen ex-voto's, echte tanden,... Onze verzameling is echter niet overweldigend als we ze vergelijken met wat nog bestaat en vervaardigd wordt (Onze-Lieve-Vrouw buiten beschouwing gelaten) rond Sint-Antonius, Sint-Kornelius, Sint-Katarina, Sint-Kristoffel, Sint-Hubertus, Sint-Laurentius, Sint-Eligius, Sint-Veronus (Lembeek) en andere heiligen.

Handleidingen voor bedevaarders tot de H. Apollonia in Haringe, Avekapelle, Massemen, Elst, Mol-Achterbos, Wijchmaal-Peer, enz., boekjes over haar leven of eredienst zagen wij nergens in Vlaanderen. Alleen over *de Sint-Apolloniakapel in Aalst* (Sint-Annaparochie) werd de vorige jaren een folder gepubliceerd voor de bedevaarders, die er een mis bijwoonden om van tandpijn bevrijd te blijven, maandag na Beloken Pasen. In *Populaire Heiligen in het Bisdom Gent* (onder wie de H. Apollonia), 1989, besteedde R. Ruys amper twee bladzijden aan de patrones tegen de tandpijn; Renaat van der Linden citeert vijf bedevaartvaantjes (op duizend!) van de H. Apollonia, Jos Philippen geeft er in *De oude Vlaamse Bedevaartvaantjes* geen enkel van deze tandheilige op...

Op plaatsen in Vlaanderen, waar het beeld van de H. Apollonia staat naast dat van de H. Kornelius, van de H. Katarina, van de H. Antonius, van de H. Laurentius delft ze het onderspit. In het nieuwe *Getijdenboek* (verspreid door de Abdij Keizersberg te Leuven, 1991) wordt de H. Agata op 5 februari nog wél vermeld maar de H. Apollonia op 9 februari niet, "omdat wij,

historisch gezien, te weinig met zekerheid weten over haar leven", aldus pater M. van de Keizersberg.
Tandpijnlijders of moeders met kinderen, die hulp vragen aan de H. Apollonia bij het doorbreken van tandjes, zijn doorgaans *individuele* bedevaarders. Zij komen vaak terecht bij paters of zusters, religieuzen in een klooster, d.w.z. in een *gesloten* gemeenschap. Het is wellicht juist daarom dat er vroeger en nu nog steeds zovelen zich *per brief* in de broederschap van de H. Apollonia laten inschrijven. Deze *brieven* worden helaas niet bewaard.

5. Voor *de metodiek van onze enquête* hebben wij ons gebaseerd op het uitgebreid *zaakregister* (d.w.z. van 'aanraken van het cultusobjekt tot 'ziekten' - tandpijn, tandpijn én hoofdpijn, tandpijn én keelpijn, tandpijn én mondziekten, enz.) van: *Bedevaart - pèlerinage - Wallfahrt: Bibliographie - Maas en Rijn* (1982, Rheinland Verlag, Köln). Het was niet moeilijk om zelf ook *meer dan negentig* verschillende items in alfabetische orde op te stellen maar met zo'n lange lijst valt niet te werken. Daarom hebben wij haar gereduceerd tot *een tiental vragen,* die wij aan onze informanten voorlegden:

1) Aan *welke heilige* denkt u bij het uitspreken van het woord: tandpijn? (in kombinatie met keelpijn, kanker, hoofdpijn,...)
   N.B.: De H. Apollonia heeft een monopolie voor tandpijn. In Limburg kwam Odilia wel eens aan bod, in West-Vlaanderen Onze-Lieve-Vrouw, in Oost-Vlaanderen Sint-Aldegondis, in Antwerpen en Brabant de H. Wivina.
2) *Waar gaat u dan naartoe* om te bidden, op bedevaart, enz.? Naar een kapel, klooster, kerk in uw buurt?
3) Is er nog een heiligen*beeld* voorhanden? Een *relikwie?* Waar?
4) Wordt *de feestdag* van de tandheilige nog gevierd? *Wanneer?*
   Hoe wordt dit aangekondigd, via *Kerk en Leven* (Parochieblad)? Gaat dit feest nog gepaard met een jaarmarkt/kermis/begankenis/processievaandel,...?
5) Is er *op onze dagen* nog een verering? Waarom (eventueel) niet meer?
6) Hoe komt de volksdevotie *tot uiting?* Door samen te bidden (litanie voor de H. Apollonia bijv.)? Door een kaars te branden, door het offeren van ex-voto's, door het aanbrengen van een dankplaat (bij het beeld van de heilige), door geld in de *offerblok* te deponeren (om een mis t.e.v. de H. Apollonia te laten opdragen bijv.), door *een noveen* te doen, door het opzeggen van *een gebed* bij opkomende tandpijn, door samen *een lied* voor de H. Apollonia te zingen (op 9/2), enz.?
7) *Wie gaat* er anno 1991 nog naar een tandheilige: jongeren, ouderen, mannen, vrouwen; alleen of in groep?
8) Zijn er nog *litanieën* (in 't Nederlands, in 't Frans, tweetalig), boekjes, enz. voorhanden in de kerk/kapel/klooster?
   Wat kosten deze devotionalia?
9) *Broederschap* (konfrerie): Kan iedereen lid worden? Per brief? Of moet men zich persoonlijk laten inschrijven? Hebt u een bewijs van inschrijving gekregen? Bij wie: zuster, pater, bij de pastoor of koster in de sakristie of pastorie?
   Voor hoe lang bent u ingeschreven? Hoeveel moest u daarvoor betalen? Bestaat er een *'Gulden Boek'* van de broederschap?

Gebed ter ere van de H. Apollonia

Heer onze God. Red ons in uw liefde.
Want in uw eindeloze goedheid beschermt
Gij uw mensen altijd.
Wij vragen U
op voorspraak van de H. Apollonia,
die als martelares, voor het geloof
haar leven heeft gelaten,
nadat ze overgeleverd was aan
een woedende volksmassa,
die haar de tanden uitsloeg.
Richt deze zieke, die zo lichamelijk
aan de tanden lijdt, weer op.
Breng genezing, heel de kwalen,
schenk de bemoediging en troost
die wij van U verwachten.
Maak ons sterk in het geloof
en in de liefde tot elkaar.
Door Christus onze Heer.

Amen.

10) - naamgeving: bijv. Apollonialaan, A.-café, A.-wasserij,... Maria-Apollonia (voornaam)
- uitdrukkingen:
  * zijn tanden/tandpijn verkopen (afkopen)
  * zijn tandpijn laten aflezen
  * Lees (bid) nu maar voor Ploontje'... als je tandpijn hebt.
- weerspreuken i.v.m. de H. Apollonia (9 februari).
- bezweringsformule(s).

Het spreekt vanzelf dat over bijna elk van deze vragen een *afzonderlijke* studie kan gemaakt worden: over de statuten van de konfrerie (en de inschrijvingen!), over de talrijke versies van de Apollonialitanieën en gebeden, over liederen t.e.v. de H. Apollonia, over devotieprentjes, over de oorzaken van de achteruitgang van de volksdevotie voor tandheiligen, over de Gulden Boeken, over de heiligenbeelden (transformaties, verwarringen, enz.), over ex-voto's, over de dominikanen als dé paters bij uitstek van de tandpijn, over de verspreiding van de uitdrukking "zijn tandpijn verkopen", enz.

6. Hogergenoemde vragenlijst hadden wij aan de pastoor, aan de kloosteroverste, aan de koster, aan de voorzitter van de heemkring, aan het hoofd van de 'kerkfabriek', e.d. kunnen toezenden. Wij hebben dit echter niet gedaan. Wij zijn *zelf* de vragen gaan voorleggen aan onze informanten. Volkskundig onderzoek, dat betrouwbaar wil zijn, is o.i. *veldwerk ter plaatse.* Wij bezochten tot op heden, (mei 1991) *131 gemeenten* van het Vlaamse land. Wij stippelden eerst onze reisweg - in de voetsporen van de tandheiligen - 'aan de schrijftafel' uit. Zo konden wij op één dag heel wat devotieplaatsen bezoeken zonder dat wij voortdurend verloren- of omreden. In augustus 1990 waren wij elke dag op zoektocht, vanaf september 1990 trokken wij wekelijks één dag uit voor onze onquête, altijd met de auto. In elke gemeente, waar vroeger een verering voor de H. Apollonia leefde, gingen wij eerst de kerk of kapel binnen. Probleem hierbij was dat vele bidplaatsen, vooral in Limburg, nagenoeg permanent gesloten zijn. Vervolgens zochten wij de pastoor of één van zijn medewerkers, resp. medewerksters op om meer informatie te kunnen krijgen over de lokale tandheilige(n). Talrijke informanten wilden ons echter niet te woord staan: geen tijd. 'Maak eerst een telefonische afspraak!'..., gebrek aan interesse, onverschilligheid, zelfs een negatieve houding: 'Dat is allemaal bijgeloof!' 'Ik geef u een adres van een goede tandarts!' 'De H. Apollonia heeft nooit bestaan'... Bij de plaatselijke slager of bakker kregen wij vaak meer inlichtingen over heiligen dan bij... de geestelijkheid! Vaak bezochten wij een plaats twee of zelfs drie keer. Ook de volksgeneeskunde in verband met tandpijn interesseerde ons. Deze remedies hebben wij alle genoteerd.

Sinte Appollonia te Munte in ere hersteld

MERELBEKE. — Ter gelegenheid van de kleine kermis werd te Munte een oude traditie in ere hersteld. Pastoor Neels bracht daarmee zijn aandeel in het drukke programma dat in deze landelijke gemeente wordt uitgevoerd in het kader van het Jaar van het Dorp.

Het plechtig lof op kermiszondag ter ere van Ste Apollonia, aangeroepen tegen de tandpijn, werd heel wat jaren terug afgeschaft. Vroeger was dit een belangrijke gebeurtenis. De parochie bezit een document daterend van 1576, waarin paus Pius VI haar de relikwie van Ste Apollonia toeschrijft. Op de achterzijde ervan staat de litanie ter ere van deze heilige afgedrukt. De relikwie berust in een schrijn, waarmee de gelovigen worden gezegend.

Een man uit Gent vertelde zondagnamiddag „Ik ben blij dat het lof te Munte weer doorgaat. ik kom hier reeds vele jaren te zegen. De eerste maal toen ik erg aan tandpijn leed. Misschien zullen sommigen er om lachen, maar sedert die tijd ben ik er toch van verlost".

Pastoor Neels was zondag een gelukkig man. Hij is stellig van plan er de volgende jaren mee door te gaan. Hij vond het bemoedigend dat ruim 100 mensen het lof hebben bijgewoond, waaronder velen van buiten de gemeente. — (V.O.)

artikel in Het Volk 16.02.'78

Onze zegslieden waren meestal *mensen van middelbare of hoge leeftijd.* Het zou natuurlijk interessant zijn, mocht de enquête ook uitgevoerd worden bij jongeren, bijvoorbeeld studenten in de tandheelkunde. Aan de K.U.L. wordt het woord Apollonia- in allerlei samenstellingen nog vaak gebruikt: Apolloniastudentenkring, Apolloniajaaragenda, Apollonia-T-shirt, Apolloniabal (danspartij), enz. Wellicht heerst in deze kringen geen onverschilligheid maar wel *totale onwetendheid* over de H. Apollonia... de patrones van de tandartsen!

Wij menen dat wij het Vlaamse land grondig hebben onderzocht in verband met de huidige verering tot tandheiligen, resp. tot de H. Apollonia. Toch is ons veldwerk niet perfekt. Om 100 % zeker te zijn van de nog levende volksdevotie, hadden wij in elke gemeente alle kapellen, kloosters en kerken moeten bezoeken, ook al was er 'op het eerste gezicht' nooit sprake (geweest) van enige verering voor tandheiligen. Kruibeke is hiervan een illustratie: nergens is daar een beeld van de H. Apollonia te vinden, ook geen relikwie. Toch bestaat er - in de grootste stilte - nu nog steeds een bescheiden *volks*devotie voor de H. Apollonia bij de zusters (religieuzen) in de Langestraat. De litanie van de H. Apollonia, die in het klooster gegeven wordt, is afkomstig van... de paters-*dominikanen* van de Hoogstraat *in Gent!* Geén enkele publikatie vermeldt dit, weinigen weten het, zelfs niet de pastoor van de gemeente.

7. De antwoorden op onze tien vragen schreven wij 'onder weg' dadelijk op. Thuis kopieerden wij alles *op fiches,* die wij alfabetisch per provincie rangschikten en later eventueel nog konden aanvullen. Tegelijkertijd borgen wij de litanieën, medailles, gebeden e.d., die wij in kerken, kloosters, enz. aantroffen, in grote mappen (per provincie) op. Ook foto's en prentjes van tandheiligen werden op deze manier geklassificeerd.

8. In Oost-Vlaanderen onderzochten wij 38 gemeenten (resp. steden), in West-Vlaanderen 35, in Brabant 21, in Antwerpen 19 en in Limburg 18, samen *131 gemeenten.* In de volgende afleveringen zullen wij *een tiental plaatsen per provincie grondig en systematisch* behandelen (zie hogergenoemde vragenlijst - tevens: wie hebben wij ondervraagd, wanneer,...?). Op deze plaatsen leeft de *volks*devotie tot de H. Apollonia, zelfs in onze tijd, nog op de een of andere manier verder.

9. Tijdens en zelfs al vóór ons onderzoek konden wij vaststellen dat de *volks*verering voor de H. Apollonia stilaan maar zeker achteruit gaat. De volksmens onderstreept hierbij "dat iedereen nu naar de dentist (tandarts) gaat...". Anderzijds is het zo dat het materiële aspekt van de devotie tot de H. Apollonia meer en meer in de handen van *de tandartsen* zelf overgaat. In Antwerpen bestaat er een broederschap van de H. Apollonia, die alleen toegankelijk is voor... tandartsen (van de beroepsvereniging T.C.A.). Op devotionaliamarkten kun je tandartsen ontmoeten, die er 'alles' voor over hebben om een beeld van de H. Apollonia, een oude devotieprent van de tandheilige, een bedevaartvaantje van een Apollonia-oord, enz. in hun bezit te krijgen. Op geen andere teksten kregen wij meer respons dan op die, welke wij publiceerden in het maandblad van de Vlaamse tandartsen

Contactpunt - gemiddeld vijf brieven na elke aflevering (over Wichelen, Mol-Achterbos, Diest, Haren bij Tongeren en Brugge, Sint-Janshospitaal) en evenveel telefoontjes.

L.J. Kumps, antiquair in de Leopoldstraat te Antwerpen, deelde ons onlangs mee dat (Vlaamse) tandartsen enorme sommen - 100.000 fr. en meer - willen betalen voor koperetsen, getijdenboeken, folio's, e.d., die de H. Apollonia voorstellen. Antiquairs uit Keulen en Aken spreken in deze kontekst van **"zahnärztlich teuer"**, d.w.z. tandartsduur, d.i. peperduur. Toch blijft geen enkele handelaar meer dan een week 'zitten' met een prent van de H. Apollonia uit Augsburg.

Omdat de H. Apollonia als tandheilige in héél Europa een monopolie heeft - er zijn veel meer oogheiligen, bijvoorbeeld: Lucia, Odilia, Godelieve, Odrada - drijft zij de prijzen voortdurend naar omhoog zodat zij *niet* meer aangeroepen wordt tegen de tandpijn maar wel ijverig gezocht wordt door (welstellende) tandartsen.

10. Al *in 1950* gaven L. Defraeye en L. Simoens in hun boekjes over onze heiligen in kerk en kapel (bisdom Gent en Brugge) meer dan voldoende informatie om er interessant *vergelijkingsmateriaal* mee op te bouwen. Met de resultaten, waarover wij nu beschikken, kan dit zeker nog verder doorgetrokken worden, niet alleen in Oost- en West-Vlaanderen, maar ook voor alle andere Vlaamse provincies.

Of de moderne informatika ons hierbij kan helpen, dient nog onderzocht te worden. In elk geval staat het nu reeds vast dat wij, juist door het uitbreiden van ons veldwerk over heel Vlaanderen, een beter zicht krijgen op de volksdevotie rond tandheiligen, resp. tot de H. Apollonia, anno 1991.

(vervolgt) H. Daras - Generaal Lemanstraat 94 - 2600 Berchem (Antw.)
tel. 03/239.75.73

Met
de sympathie
van de
Generale Bank

DE "PASTOOR ZIJN KOE"
Wedervaren doorheen
Vlaanderen, Nederland en Duitsland

Het is werkelijk ondenkbaar dat om het even welk tema uit het leven nooit bezongen werd. Alles komt in het volkslied aan bod en sommige liederen nemen dan nog eigenaardige sprongen in ruimte en in tijd. Alhoewel een wel bepaald liedgoed vaak eigen is aan de streek, dan toch zijn er van die uitzonderingen die het in verschillende streken waarmaken en van een ruime verspreiding genieten.

Naast een enorme keuze over allerhande onderwerpen uit het leven gegrepen, over levensbeschouwing, beroepen, gebeurtenissen en noem maar op, komen ook de dieren in de temata van het volkslied voor en als voorbeeld stellen we hier de koe, meer bepaald deze van de pastoor die niet om haar kwaliteiten bezongen wordt, maar beweend om haar heengaan. Het lied over de pastoor zijn koe is een rouwbeklag over haar afsterven, maar dan enigszins van de luimige kant beschouwd. In haar leven is de koe op zichzelf een zeer nuttig dier en het is bijgevolg logisch dat menigeen bedroefd is als ze doodgaat. Hiermee verwekt ze trouwens tribulaties op alle vlakken waarin de luim toch de bovenhand krijgt. Nochtans is de ernst van de zaak voor de bezitter, in casu de pastoor, allerminst een aangename aangelegenheid. Buitenstaanders denken er echter anders over en bekijken het hele gedoe op een andere manier.

Volksliedvorsers zijn het er over eens dat het lied over de pastoor zijn koe van betrekkelijk recente datum is en daarom werd het pas laat in officiële bundels opgenomen. Bij de aanvang vond men het maar een vergankelijk dagdeuntje, een eendagsvlieg, vooral om zijn "triviale" tekst. Snel stond 'de pastoor zijn koe' niet op het feestmenu, maar wèl op het programma van alle feestelijke aangelegenheden waar maar enigszins gezongen werd. In vrij korte tijd ging men meer aandacht aan dit lied besteden want een dergelijke "meezinger" mocht in de verzamelwerken niet ontbreken. Toch is het maar pas een goede eeuw geleden dat het lied op vliegend blad gezongen werd.

Volgens Alfons De Cock (1) zou het lied een moderne bewerking zijn van het bekende tema "Het sterven van de beer" en het Franse "Le testament de l'Ane". De Oostvlaamse volkskundige beweerde dat het niet als een eigenlijk volkslied kan gelden, maar hij rangschikte het onder de Duitse noemer "Volkstümliche" liederen, of naar onze normen een lied in de volkse trant of nog anders, het volkse lied. Het is in ieder geval in de volkstoon geschreven, behandelt een onderwerp dat door iedereen gekend is en werd populair zowel door tekst als door melodie. Rond de eeuwwisseling vond het vlug zijn weg naar de kloosterpatronages en werd het in zowat alle streken van Vlaanderen algemeen gezongen en kende een groeiende populariteit. Net zoals "Le testament de l'Ane" in het Franse Poitou en Angoumois gezongen werd, in het Waalse

gebied en in Luxemburg, wordt ook onze versie van de "Pastoor zijn koe" in verschillende Vlaamse gewesten op elk groot feest gezongen. Het leent zich trouwens wonderwel om in koor mee te zingen.

De zieke koe van de pastoor moet alleszins noodgedwongen geslacht worden en het lied is een ode aan het beest en hierbij zou men naar de "dierentestamenten" uit de oudheid kunnen verwijzen met o.a. het testament van het varken. Tevergeefs doet men eerst beroep op dokter (veearts), barbier en zelfs de koster, een man die overal tussen zit waar iets te verdienen valt, maar het kan allemaal niet baten. Spijts alles zit dit testament toch boordevol met humor:

De koster en de barrebier,
die werden er gehaald,
om te klisteren dat gortig dier,
men gaf hem een purgatie;
die nam hij in met gratie;
hij deed alsof hij sliep, sliep, sliep,
hij deed alsof hij sliep!

De beer die maakt zijn testament
en weet je wel aan wie?
Zijn kop was voor het Parlement;
zijn buik was voor de Papen;
hij sprak: "Dat zijn maar apen",
de koster kreeg den staart, staart, staart,
de koster kreeg den staart.

Net zoals bij het afsterven in een familie wordt ook hier de nalatenschap verdeeld, maar vermits een dier niets na te laten heeft wordt zijn eigen corpus onder zijn "naastbestaanden" verdeeld. Men gaat in de onderscheiden teksten echter nogal ludiek te werk waarbij de spot met sommige personages primeert.

Het liedje van de pastoor zijn koe was vrijwel door iedereen gekend en het kreeg de voorkeur tijdens bruiloftsfeesten en andere festiviteiten waar plezier gemaakt werd. Het is een van de laatste liederen die in de vergeethoek geraakt zijn. Niettemin is het nog bekend in de kringen van de oudere generaties waar het nog altijd de vroegere populariteit geniet.

Van dit lied zijn verschillende versies opgetekend. Naar gelang de streek zijn er diverse teksten die op zichzelf ook nog kleine nuances vertonen. We houden het in eerste instantie bij de versie die in het land van Aalst gangbaar was en sporadisch nog altijd is.

De Pastoor zijn Koe

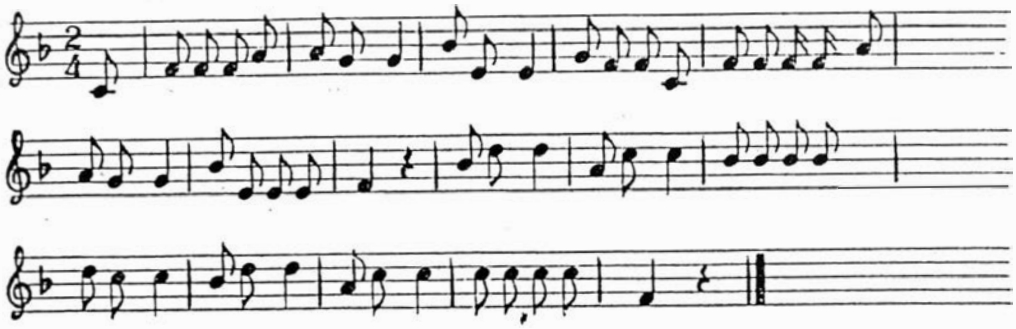

1.

Een pastoor die had een koe,
had een koe, had een koe,
Doch zij wierd krank 'k en weet niet hoe,
De pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la, tjoe-la-la,
De pastoor zijn koe.

2.

Zij had zo 't schijnt de pips aan 't hert,
pips aan 't hert, pips aan 't hert.
Zij kermde dag en nacht van smert,
De pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

3.

En Betje Kwezels de oude meid,
De oude meid, de oude meid.
Heeft immer toe met haar geschreid,
Met de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

4.

Ja Betje stortte menigen traan,
Menigen traan, menigen traan.
En riep sinte Brigitta aan.
Voor de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

5.

Daar wierd dan eind'lijk met veel rouw,
Met veel rouw, met veel rouw.
Beslist dat men ze slachten zou,
De pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

6.

Des morgens stond zij in de stal,
In de stal, in de stal.
Des avonds hing ze aan de hal,
De pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

7.

Meneer pastoor at niet van de beest,
Niet van de beest, niet van de beest.
Zij was hem steeds te lief geweest,
De pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

8.

De burgemeester kreeg de kop,
Kreeg de kop, kreeg de kop.
Hij at hem met zijn Eva op,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

9.

De secretaris kreeg een long,
Kreeg een long, kreeg een long.
En zijn madam die kreeg de tong,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

10.

De schepen wilde z' ook eens smaken,
Ook eens smaken, ook eens smaken.
Hij kreeg het bloed om worst te maken,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

11.

De koster die kwam ook al gauw,
Ook al gauw, ook al gauw.
Hij kreeg een voorpoot met de klauw,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

12.

Een boerken van kort bij de kerk,
Bij de kerk, bij de kerk.
Die kreeg een stuk van 't achterwerk,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

13.

En Jan, de smid, die kreeg ook wat,
Kreeg ook wat, kreeg ook wat.
Het binnenst en een schouderblad,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

14.

Het vel, de ribben en de staart,
En de staart, en de staart.
Had men voor nonkel Krispijn bewaard,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

15.

En wat er toen nog overbleef,
Overbleef, overbleef.
Kreeg ik; meneer pastoor zijn neef,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

16.

Ik heb mijn buiksken goed gevuld,
Goed gevuld, goed gevuld.
Ik heb drij dagen lang gesmuld,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

17.

Dat smullen heeft mij fel berouwd,
Fel berouwd, fel berouwd.
Het had 't effect van Engels zout,
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

18.

Zo gij soms nog wat weet, meneer,
Weet, meneer, weet, meneer,
Dan zing maar voort, 'k en weet niet meer.
Van de pastoor zijn koe.
Tjoe-la-la...

Een zelfde versie van het lied treffen we ook in Limburg aan. Hier werd ze opgetekend door L. Lambrechts die ze later opnam in zijn bundel "Limburgsche Liederen", uitgegeven in 1937 te Gent. Ook in "Zing mee" heelt L. Hiel het lied een plaats gegeven in het tweede deel van haar kinderliedjes. Hier worden echter slechts 16 strofen afgedrukt en het is enigszins raadselachtig waarom de twee slotstrofen ontbreken want zelfs ook in West-Vlaanderen telt het lied evenveel strofen.

Grote verschillen kan men evenmin bij de melodieën vinden. Op enkele nuances na, zoals het anders klinkende refrein, luidt de versie, in Dendermonde opgetekend, als volgt:

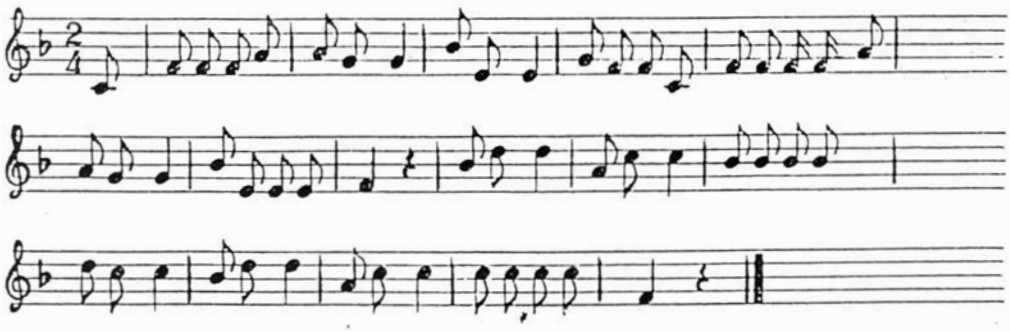

Ter vergelijking laten we hier nog een melodie volgen van hetzelfde lied, zonder tekstwijziging, dat in Nederokkerzeel (Vlaams Brabant) thuishoort. Opvallend hierbij is dat ondanks de ongewijzigde tekst, de melodie toch anders klinkt:

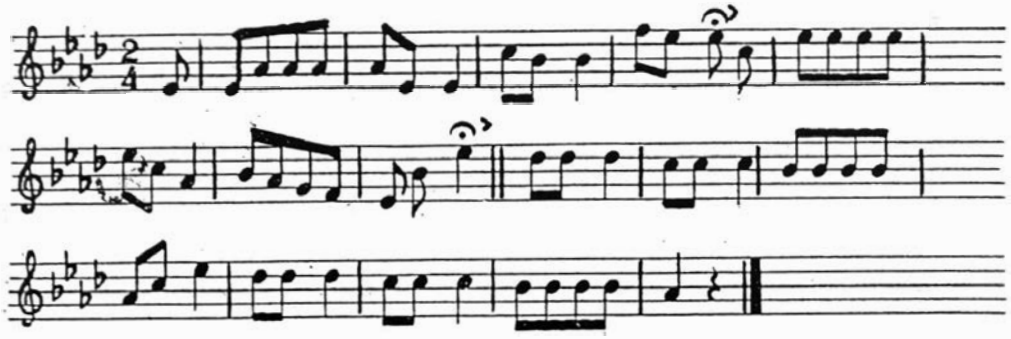

Niet alleen in de zuidelijke maar ook in de Noordelijke Nederlanden komt de pastoor zijn koe aan bod. Reeds in 1903 deelde G.J. Boekenoogen een versie mee uit Broek in Waterland. Op dezelfde melodie worden echter twee verschillende teksten gezongen, nl. een van zeven strofen en de andere van zes strofen, samen dus nog minder dan de liedteksten die bij ons bekend zijn. In versie A begint de tekst alleszins met een gekke voorstelling en heeft hij in feite helemaal niets met de stervende koe van Vlaanderen gemeen:

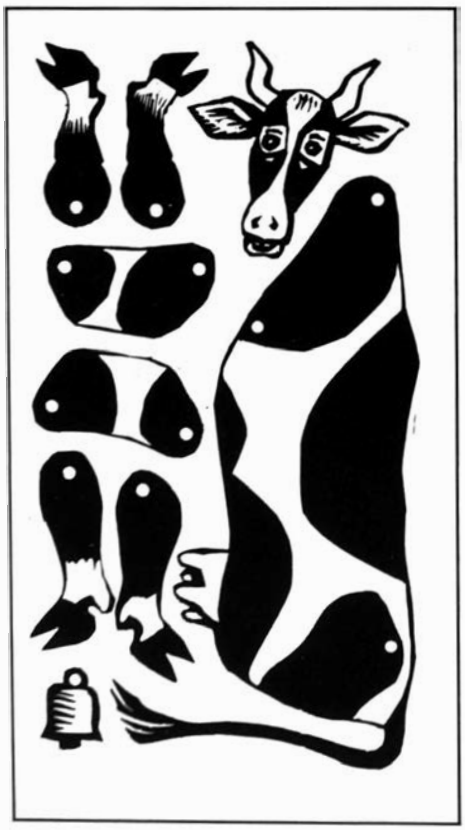

Illustraties bij dit artikel:

"Von Herrn Pasturn sien Kauh"
Hrsgb. Heike Müns
ill. Werner Schinko
Rostock, 1984

Er ging een koe al door de stad,
Door de stad, door de stad,
Al met een doedelzak aan zijn gat,
't Was pastoor zijn koe
Riolie, riola,
't Was pastoor zijn koe,
Riolie, riola,
't Was pastoor zijn koe.

De tekst van de B-variante zou echter een aanvulling blijken te zijn van A en uit Friesland afkomstig zijn. Met in totaal 13 strofen komt het Hollandse lied echter nog niet aan het aantal van de Vlaamse versie.

Hoogstwaarschijnlijk is dit fascinerend schertslied van Westfaalse afkomst en daarmee zitten we al in Duitsland. In een heruitgave van Heike Müns vinden we een paar honderd oude en nieuwe strofen van het lied dat als titel draagt "Von Herrn Pasturn sien Kauh".

Hier gelijkt de versie uit Mecklenburg zeer sterk op deze in zijn B-tekst door G.J. Boekenoogen gepubliceerd. In een vijftiental tema's wordt het verhaal gedaan over de wedervaren van de geslachte koe en wordt ze met alles en nog wat in verband gebracht.

Vermits de bekendheid van het lied zich over drie landen verspreidt, (voor zover thans bekend is) is de herkomst ervan natuurlijk omstreden. In feite kan geen enkele streek een gegronde aanspraak maken op het ontstaan ervan en waar het oorspronkelijk thuishoorde mag een raadsel blijven. Enigszins met zekerheid weten we dat het lied in de tweede helft van de 19de eeuw ontstaan is en naar het einde toe een verrassende verspreiding kende. De geografisch uitgedeinde verspreiding is een gevolg van een algemene en eenvoudige inhoud en strofenbouw, van een gemakkelijk te zingen melodie dat in alle dialekten kon aangepast worden en dus voor iedereen "zingbaar" was. Wie het lied ergens gehoord had, vond het tevens op maat gesneden voor zijn eigen dorp of stad en door elkeen werd het aangesproken. De bezongen personen met hun karakteristieke eigenschappen, die goed getypeerd werden, konden overal dienen, zowel in de stad als op het platteland.

Kenschetsend in het lied van de Pastoor zijn Koe is, dat overal de beste stukken aan de hoogst geplaatsten voorbehouden werden en dat de armsten uit de maatschappij zich met de minderwaardige brokken moesten tevreden stellen.

Tot slot kan men zich hier de vraag stellen of de geschiedenis over de Pastoor zijn koe niet in verband kan gebracht worden met de verkoop van een geslachte koe op het platteland waar de bevolking door de veldwachter, met bel en luidkeels geschreeuw, de verkoop en het "uitkappen" van een koebeest aankondigde? Ook hier ware de beste brokken voor de persoon met het meeste geld op zak.

Dat het in het lied nu juist om de koe van de pastoor gaat, moet wellicht gezocht worden in het feit dat niet alleen boeren een koe op stal hadden maar dat in het midden van de 19de eeuw ook de pastoor vaak de gelukkige bezitter was van een koe dat toen een overgrote luxe betekende tijdens de hongerperiode.

Julien De Vuyst

KONINKLIJKE BOND DER OOSTVLAAMSE VOLKSKUNDIGEN

VERENIGING ZONDER WINSTOOGMERK - OPGERICHT IN 1926
ZETEL: KRAANLEI 65, B-9000 GENT
SEKRETARIAAT: P/A LUC BEYENS, VINKENDAL 32, B-9031 DRONGEN
TEL. 091/26.52.05 - B.T.W.: 407.616.170 - FIN. REK.: 703-0327514-23

VERSLAG OVER HET WERKJAAR 1990

BESTUUR

Het Dagelijks Bestuur kwam maandelijks bijeen en volgens de noodwendigheden, om de lopende zaken te bespreken.
Daarnaast kwam ook de Raad van Bestuur negenmaal samen om de algemene werking uit te stippelen en aan te passen aan de steeds wijzigende omstandigheden.

In het bijzonder werd aandacht besteed aan de nieuwe subsidieregeling voor volkskundige verenigingen vanwege het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Herhaalde gespreksronden werden hieraan gewijd en zullen er waarschijnlijk toe leiden dat in 1991 zal worden overgegaan tot de oprichting van een Vlaamse Federatie voor Volkskunde, die het hele Vlaamse landsgedeelte omvat.

De Financiële Kommissie vergaderde tweemaal: de eerste maal voor de kontrole van de boekhouding en de jaarbalans 1989 en de tweede keer ter voorbereiding van de jaarbegroting 1991.

Op 26 juni 1990 had de jaarlijkse Statutaire Vergadering plaats, waarop na voorlezing van het verslag van de kommissarissen het financieel verslag en de balans, alsmede het werkingsverslag 1989 werden goedgekeurd.
Tevens werd overgegaan tot de herkiezing van de helft van het aantal bestuursmandaten. Juffrouw Hilda Pintelon hield eraan haar kandidatuur niet te hernieuwen. Zij blijft zich echter wel aktief bezig houden met de Kantklub. Het bestuur brengt hulde aan haar toewijding en inzet gedurende de zovele jaren dat zij als vertegenwoordigster van de Kantklub deel uitgemaakt heeft van het bestuur en dankt haar hiervoor bijzonder.

De Buitengewone Algemene Vergadering ging door op 15 december 1990. Hierop werd de begroting voor het dienstjaar 1991, zoals voorgesteld door de Raad van Bestuur op basis van het ontwerp van de Financiële Kommissie, bekrachtigd.
De Vergadering hechtte haar goedkeuring aan het voorstel tot verhoging van de lidmaatschapsbijdrage en de abonnementsprijs op "Oostvlaamse Zanten" met 50 frank, dit om de steeds stijgende drukkosten gedeeltelijk te kompenseren. Dit is echter onvoldoende zodat dient te worden uitgezien naar bijkomende inkomsten (publiciteit?).

Als addendum aan deze vergadering had een aanschouwelijke bespreking plaats van notariële affiches.

STUDIENAMIDDAGEN I.S.M. DE UNIVERSITEIT

De vijftiende(!) studienamiddag had plaats op 21 maart 1990 in het Seminarie voor Etnische Kunst, afdeling Volkskunde, van de Rijksuniversiteit te Gent.
Tema: "Metodisch verzamelen" met voorbeelden van verzamelingen. Er was een paneelgesprek met K. Baert, F. Van Bost, A. Janssens en R. van der Linden dat belangstellend gevolgd werd door 26 aanwezigen.

Op 17 oktober hield de Bond haar zestiende studienamiddag, eveneens in het Seminarie voor Etnische Kunst van de R.U.G.
Onderwerp: "Stoeten en stoetenbouwers".
Sprekers waren:
F. Vromman over "Stoeten in Vlaanderen";
K. Verhoeven over "De Oogststoet van Kortenbos, wijk Massemen";
L. Dhaenens over "Rond een stoet in de stad: Canteclaer te Deinze".
Grote belangstelling van de 32 aanwezigen.

De Bond organiseerde mede met de Federatie van Nederlandstalige Verenigingen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België v.z.w. het "Tweede Interprovinciaal Colloquium van Volksdevotie" te Hakendover op 1 september 1990.
Het dagprogramma werd geleid door P. Rock die als moderator optrad bij volgende paneelgesprekken:
- Hakendover en Turnhout, Breda, Tilburg Meiery één in hun broederschap door L. Van Eeckhoudt;
- Raaf in ikonografie en legenden door A. Jans;
- Het paard in de volksdevotie: Martinus, Eligius, Joris e.a. door R. van der Linden;
- Breda-Hakendover, Band en Geest door Broederschap Breda.

BOEKENBEURS

Op 22 april 1990 organiseerde de Bond de "Vijfde geschied-, volks-, en heemkundige boekenbeurs voor Vlaanderen".
Deze lustrumuitgave(!) vond plaats in het Centrum voor Kunst en Cultuur, Sint-Pietersabdij te Gent.
Er waren méér dan 100 stands van verenigingen, instellingen en gespecialiseerde uitgeverijen vertegenwoordigd. Wij mochten ons verheugen in een zéér grote publieke belangstelling.

Uit het programma:
- rede door Prof. S. Top, lid van de Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde;
- video-projekties door de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie in het kader van de Campagne Industrieel Erfgoed Vlaanderen;
- verschillende filmvoorstellingen met volkskundige onderwerp;
- interviews met volkskundige auteurs.

KURSUSSEN EN LESSENREEKSEN

De geplande lessenreeks over volkskunde kon niet doorgaan wegens het feit dat de initiatiefnemer, A. Eloy, bibliotekaris van de Bond, een betrekking aanvaardde bij de Culturele Dienst van de Stad Gent.

De KANTLESSEN ingericht door onze Kantklub Sint Katelijne kenden ook dit jaar veel bijval.
Er waren 5 leergangen van elk 10 lessenreeksen, gespreid over het hele jaar.
Het betrof hier volgende kursussen, elk van 20 lesuren:
- kantlessen voor de allerjongsten, de Katelijntjes
- eerste jaar Stropkant en Cluny
- tweede jaar Stropkant en Cluny
- Russische Kant
- Werkgroep.

Totaal aantal lesuren: 100 uur + 4 uur lassen en incrustreren.
Aantal kursisten: gemiddeld 16 tot 20 regelmatige deelnemers per kursus. Dank en proficiat aan de leermeesteressen voor hun toegewijde vaardigheid!

PUBLIKATIES

1. Volkskundig tijdschrift "OOSTVLAAMSE ZANTEN"
   Ons huisorgaan verschijnt viermaal per jaar, op 750 exemplaren.
   De 65ste(!) jaargang omvatte 276 bladzijden en 88 illustraties.
   Ondermeer werden volgende onderwerpen behandeld:
   - Belezers, waarzeggers en heksen te Gent - W.L. Braekman
   - Warme roggedesem tegen "buikpijn" - M. Jacobs
   - Volksdevotie in Europees perspectief - W. Giraldo
   - BRT 2 Oost-Vlaanderen en volkskunde - R. van der Linden
   - Verpachting van kerkstoelen - M. Broeckhove
   - Exorcisme - M. Daem
   - Mirakelschilderijen - M. Daem
   - De Zwarte God - L. Collin
   - Peperkoek - R. van der Linden
   - Emile Van Vooren - R. De Vriendt-Mores & R. Van de Walle
   - Geneesheren in de ban van de hypnose - K. Velle
   - De vroedvrouw in de 19e eeuw - K. Velle
   - Souvrijn remedie teghen hydropie oft watersucht - P. Huys
   - Volkszang: A. Beryngier en A. Van Maldeghem - L. Gelber
   - John Lündström - L. Peeters & H. Raymaekers
   - Volksverhalen: De Smid en de Duivel - H. Lox

   Alle facetten van de volkskunde kwamen aan bod.
2. Mededelingenblad "VOLKSKUNDIGE KRONIEK"
   Oplage eveneens 750 exemplaren per nummer.
   Er verschenen 5 nummers, waarvan één dubbelnummer.
   Onze Kroniek is bedoeld als onmiddellijk kontaktblad voor de leden, met een rubriek vragen en antwoorden, praktische mededelingen enz.
3. Boek "REUZENLIEDEREN IN OOST-VLAANDEREN"
   De auteur is M. Daem.
   Het boek bevat 141 bladzijden + illustraties.
   Het werd door de Bond in eigen beheer uitgegeven.
4. Boek "HET GANZENBORD IN VLAANDEREN"
   De auteur is F. Van Bost.
   Het boek bevat 139 bladzijden + illustraties.
   Het werd in co-produktie met het Speelgoedmuseum te Mechelen uitgegeven.

BIBLIOTEEK

De biblioteek van de Bond is gratis toegankelijk voor leden en niet-leden. De openingsuren zijn: elke woensdagnamiddag van 14 tot 17 uur; elke zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur.
De leden kunnen gratis boeken en tijdschriften ontlenen uit een bestand van ongeveer 13.000 boeken, meer dan 800 tijdschrifttitels, een 100-tal lopende tijdschriften en een rijke collectie grafiek.
Een fotocopietoestel staat ter beschikking.

BALANS 31/12/1990					
INCASSO OP 01/01.1990			INCASSO OP 31/12/1990		
	Kas	1,180		Kas	0
	Subkas bibliotheek	19,134		Subkas bibliotheek	24,174
	Postrekening	1,714		Postrekening	3,395
	Zichtrekening	28,586		Zichtrekening	129,925
	Depositoboekje	318,273		Depositoboekje	126,463
	Reservefonds A. De Cock	278,863		Reservefonds A. De Cock	87,006
	Subtotaal 1	647,750		Subtotaal 3	370,963
INKOMSTEN			UITGAVEN		
7.A	Leden - partikulieren	186,726	1.C	Uitbesteed werk	0
7.B	Abonnementen	42,744	2.B	Schoonmaak	0
8	Advertenties	0	2.H	Kantoorbehoeften	0
9	Verkoop publicaties	110,099	3.A	Secretariaat	55,661
13	Excursies	15,900	3.C	Reiskosten	10,670
14	Huurgelden	44,228	3.D	Drukwerk	14,432
16	Cursusgelden	47,215	3.E	Propaganda	0
17	Fin. verrichtingen	17,855	3.F	Publicaties	790,685
18	Giften	0	3.G	Overige organ. kosten	0
19	Toevallige baten	26,433	5.A	Hulp- & leermiddelen	35,563
20.A	Subsidie werking	145,181	5.B	Excursiekosten	28,650
20.B	Subsidie publicaties	85,000	5.C	Cursussen	1,424
20.C	Subsidie boekenbeurs	25,000	5.D	Manifestaties	196,738
21.	Subsidie provincie	60,000	6.B	Lidgelden	250
22.	Subsidie Stad Gent	66,454	6.C	Prijzen, geschenken	0
			6.E	Overige uitgaven	15,549
	Subtotaal 2	872,835		Subtotaal 4	1,149,622
	TOTAAL	1,520,585		TOTAAL	1,520,585

Het Bestuur van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen dankt allen, bestuursleden, bescherm- en steunende leden, gewone leden, redaktieleden en andere medewerkers, adverteerders, verantwoordelijken van de openbare besturen en van de media, alsook de ons onbekende belangstellenden en sympatisanten die hebben bijgedragen tot de bekroning van een jaar hard maar vruchtbaar werk.

L. BEYENS

MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE

WERKINGSVERSLAG 1990

Het Museum voor Volkskunde neemt onder de Gentse musea op het vlak van de publieke belangstelling een vooraanstaande plaats in. In 1990 werden niet minder dan *67.852 bezoekers* geteld. Het was trouwens ook hier dat op 26 september Mevr. Claudine Prevedello uit Rome als miljoenste bezoeker aan de Gentse musea en monumenten feestelijk werd onthaald.

Op zaterdagavond 24 februari werd in de stemmige kapel een optreden geprogrammeerd van *zanger-pianist Norbert Detaeye* die voor deze gelegenheid er zijn nieuwe CD "Arm in arm with the moon" voorstelde. Het ontoereikende aantal plaatsen was nog maar eens het bewijs van het gebrek aan een geschikte ontvangst- of voordrachtzaal in het museum.

Een ander negatief aspect waarmee wij willens nillens regelmatig geconfronteerd worden is het niets ontziende *vandalisme*. Zo werden moedwillig en zonder verklaarbare reden een regenpijp vernield, werden glas-in-lood raampjes ingedrukt en werd zelfs het smeedijzeren uithangteken aan de museumpoort door nachtelijke vandalen afgerukt.

Uit de rijke museumcollectie werd regelmatig geput voor de *organisatie van tentoonstellingen:* "Joris Van den Broucke en het Poppenspel" (Gent & Maldegem), "Van Rank tot Drank" (Brussel), "Honderd jaar 1 mei" (Antwerpen), "De apotheker" (Gent), "Het Ganzenbord herleeft. Geschiedenis van het Ganzenbord in Vlaanderen" (Mechelen).

Het *wetenschappelijk apparaat* werd druk geconsulteerd i.v.m. poppenspel, brandweer, landbouwmateriaal, Valentijndag, soldaten op volksprenten, burgerwacht, mechanische muziekinstrumenten, reuzen, gasverlichting, steenbakkerijen, armoede, gelegenheidsgedichten, enz. Inmiddels werden ook nieuwe banden gesmeed met de Gentse Rijksuniversiteit door voor de studenten van de cursus "Museumkunde" een les te verzorgen omtrent de dagelijkse werking in het museum, zowel administratief als wetenschappelijk.

In 1990 waren op de tentoonstellingszolder niet minder dan vier exposities te bezichtigen. Tot 11 maart liep nog de tentoonstelling *"Gentse Penningen 1780-1980"*. Naar aanleiding van de publikatie *"Het ganzenbord in Vlaanderen"* door de archivaris van de Bond, Frans Van Bost, werd een selectie getoond van de behandelde ganzenborden (7 april-3 juni). De zomertentoonstelling *"Het Poppenkraam. Speelgoed uit de verzameling Michèle Van Driessche"* werd door het publiek sterk geapprecieerd en kreeg veel aandacht in de media (14 juli - 16 september). In samenwerking met de Nederlands-Belgische Vereniging "Scriptores" werd van 6 oktober tot 1 november een overzicht geboden van de hedendaagse *"Kalligrafie"*. In de marge dient nog vermeld te worden dat tijdens de Patersholfeesten (11-12 augustus) een huis in aanbouw van de Gentse Huisvestingsmaatschappij gestoffeerd werd met materiaal uit de museumreserves.

In de opgemerkte en merkwaardige publikatie *"Met weinig eerbied. Een museumgids voor jongeren"* van P. Van Rompaey (tekst) en R. Vandenbus-

sche (illustraties), uitgeverij Hadewych, komt het museum uitgebreid aan bod onder de al even merkwaardige titel: "Kerstdaagse sneeuw tegen oogziekten".

Wat de aanwinsten betreft noteerden wij in 1990 108 schenkingen en 12 aankopen.

Tijdens de *Gentse Feesten* werd aan Michel Bracke de gelegenheid geboden om zijn handgekleurde lino's *"Gentse Spreuken"* aan het publiek voor te stellen. Naast deze en de reeds hogervermelde expositie "Het Poppenkraam" konden de bezoekers een reeks prachtige quilts bewonderen en tevens kennismaken met enkele oude ambachten. Uiteraard was iedere namiddag dé kaskraker ons huispoppentheater *"Het Spelleke van de Folklore"*. Terloops kan worden aangestipt dat dit gezelschap het hele jaar door enorm veel succes oogst. 's Avonds was het de beurt aan de bekende Gentse kabaretgroep "Moereloere". Met hun jubileumrevue *"Mee Moereloeres Tienste Scheute, barst het muzeetje van de leute - Tien jaar Moereloere in het Museum voor Volkskunde"* speelden zij iedere avond voor een uitverkocht 'koerke'.

R. Van de Walle
dd. conservator

KANTWERKSTERSKLUB SINT-KATELIJNE

Jaarverslag 1990

In stilte en vol aandacht en naarstig tegelijk hebben de talrijke leden van de Kantwerkstersklub Sint-Katelijne aan menig kantkussen geklost.
Het vijfentwintig-jarig bestaan van de Kantwerkstersklub nadert met rasse schreden.

In het kader van de Gentse Feesten van 1992 willen zij dit zilveren jubelfeest waardig met een tentoonstelling gedenken.
Daarom, zoals het gezegde welsprekend luidt: Wie aan de weg timmert, kijkt niet op naar anderen.

Helemaal zonder beweging naar buitenuit verloopt het programma niet. Op 29 april in Oelegem, een deelgemeente van Ranst in de prov. Antwerpen bezochten verschillende leden een kanttentoonstelling in het Vrieselhof, een domein van 75 ha dat de provincie aankocht in 1975.

Verschillende leden bezochten de grootse kantmanifestatie te Poperinge op 29 mei. Mevrouw Van Perck en mevrouw Impens namen deel aan de Brugse expo op het Walplein. Kantwerk van deze ijverige leden werd er getoond en oogstte een verdiende bijval.

We kunnen met gerust gemoed getuigen, dat onze leden samen met al onze leermeesteressen vaardig en naarstig hebben gepresteerd in 1990. Onze doelstelling, het aanleren van het kantklossen als vrijetijdsbesteding en als luisterrijke traditie doorgeven onder verantwoorde kantwerkregels, wordt schitterend nageleefd en verwezenlijkt.

Wij danken het bestuur van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen voor de steun aan onze aktiviteiten.

Ik dank onze klubleden van de Kantwerkstersklub Sint-Katelijne voor hun stipte ijver en sympathiek medeleven in groepsverband. Wij danken vooral onze toegewijde leermeesteressen om hun regelmatige en belangeloze inzet.

G. WEZE
Voorzitter

BIBLIOTEEK K.B.O.V. 1990

1990 was voor de biblioteek een eerder moeilijk jaar door het feit dat bibliotekaris Arnold Eloy in beslag genomen werd als coördinator van de nieuwe dienst 'Kunstenoverleg' bij de Dienst voor Culturele Zaken van de Stad Gent. Om de link met de volkskunde niet te verliezen en vooral om de kontinuïteit van de biblioteek toch te verzekeren, was hem toegestaan de biblioteek op woensdagnamiddag verder te behartigen; ook op zaterdagmorgen verzekerde hij verder de biblioteekdienst.

In totaal was de biblioteek 190 uur ter beschikking van het publiek (126 u. wo.nam. / 64 u. za.mo.), bijzondere afspraken niet te na gesproken. Het aantal bezoekers, bestuursleden niet inbegrepen, bedroeg 191; samen ontleenden ze 251 publikaties. De fotokopiemachine zorgde voor 1806 betaalde kopies; daarnaast deden Bond en Museum samen voor 7.958 kopies beroep op deze service.

Enkele opvallende onderwerpen waarrond opzoekingswerk werd verricht zijn: mode, het wijnambacht, speelgoed, Gentse stadsontwikkeling, Gentse kunstwereld in het interbellum, devotieprenten, folklore op en rond het water, gezondheidszorg, verlichting.

Onder de bezoekers mocht de biblioteek de jonge vorser Gerard Rooijakkers (Kath.Univ.Nijmegen / P.J.Meertensinstituut A'dam) verwelkomen; hij is auteur van diverse publikaties i.v.m. religieuse volkskultuur.

De verwerking van nieuwe boeken en schenkingen liep natuurlijk een grote achterstand op en de verdere ontsluiting van de biblioteek (o.a. omvorming trefwoordenfichier naar een meer tematische fichier vlg. het Plan Hoffmann-Krayer - iets waaraan stagiair Joan Maes tijdelijk heeft gewerkt) kwam nagenoeg tot stilstand. Archivaris Frans Van Bost ordende wel verder de grafische kollekties. Eén lichtpuntje: door dit alles kwam het steeds beperkte biblioteekbudget terug in evenwicht. Op het moment dat dit verslag wordt opgesteld, april '91, zijn de perspektieven voor de verzorging van de biblioteek toch terug hoopgevend.

Het Bestuur van de Bond dankt allen die door schenkingen of op een andere hulpvaardige wijze de bibliotheek hebben verrijkt of begunstigd.

A. ELOY
Bibliotekaris

Vic DE DONDER. - *Zou men armoe lijden? Een eeuw kroostrijke gezinnen in Vlaanderen.* Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1990, 266, ill.

Een titel met een vraagteken kan een rare indruk wekken. De foto op de kaft biedt een ongewoon beeld: een gezin van zestien personen, va en moe met veertien kinderen dus. Onvoorstelbaar in 1991. Realiteit op de foto. "Gezinnen van tien, twaalf, vijftien kinderen waren geen uitzondering", noteert de auteur in zijn Proloog, vooral volgens de leer van de Kerk: een katoliek gezin was een groot gezin; elk kindje was een geschenk van de Heer. Sterke gezinnen met een overvloed aan zonen en dochters vormden de levenskracht van het Vlaamse volk.

Vlaanderen zou dat gezegend oord niet blijven. In het begin van de eeuw en in de vroege jaren twintig kwijnden de grote gezinnen weg. Volgens een volksvertelling van 1910 had slechts twintig procent van de mannen vier of meer kinderen. Uit het besef van de minderheid en verdediging ontstond in mei 1921 de Bond der Talrijke Huisgezinnen. Die is intussen De Bond van Grote en Jonge Gezinnen geworden. Welvaart, ontkerkelijking en anticonceptiva deden hun werk.

Kinderloze gezinnen en gezinnen met één of twee kinderen zitten in de lift.
Het boek behandelt een afgesloten periode (voor Vlaanderen, niet voor ons land, langs de immigranten!).

Het bizarre verhaal over het dagelijkse leven van weleer, van vaders en moeders die vaak met stille offers de eindjes aan elkaar knoopten, de brede bedden waarin drie, soms vier kinderen sliepen, en 's avonds met kussens naar elkander gooiden, het schaarse voedsel op sommige dagen, dàt verhaal behoort tot het verleden. De ouderen spreken er weinig over. De jeugd kan het amper geloven.

Vic De Donder liep reeds vroeger in de kijker met zijn boek over het kollege- en het soldatenleven, als vaardig journalist en doorbrekend reportageman.

Het gezin van zijn echtgenote Greta, de vijfde van negen, werd de leidraad voor het boek. Zijn vader, Alfons De Donder, is de vierde uit een gezin van negen. Hij verhaalde over het harde leven in het interbellum, toen kinderen op veertien jaar de school verlieten en moesten gaan werken.

Een zoekertje in de rubriek Courant van De Standaard zorgde voor een overweldigende reeks foto's, soms het zeldzame eksemplaar uit een gezinsalbum. Uit de overvloed van dokumentatie bleven een vijftiental interviews over, een stramien voor een boeiend boek. "Wie wil weten hoe men leefde in een groot gezin, moet met de mensen gaan praten". Gouden raad, de basis voor elk eerlijk en heerlijk zoeken, veldwerk in de eerste plaats. Heem- en volkskundigen weten het maar al te best.

De reportages van Jef Crick in De Standaard in 1923 wierpen een schril licht op de aangrijpende levensvoorwaarden in 'arm Vlaanderen' in de aanvang na de Eerste Wereldoorlog als eigentijdse bron. Een SPIEGELBEELD voor mentaliteitsgeschiedenis. Talrijke publikaties werden nauwgezet geraadpleegd, vooral langs de jeugdschrijver Jaak Dreesen, hoofdredakteur van 'De Bond'.

Eerste en stevigste bron voor het boek blijft de letterkundige en historicus Gaston Durnez, de weergaloze wroeter-ziener op vele domeinen. Bij hem ontstond de idee van de reeks "Waar is de Tijd?" en hij is de vader van *Kom eens naar mijn Kamer*, erkent de auteur. Durnez neusde in antiquariaten en op rommelmarkten. Geen roman of essay kwam ter sprake of de vriend Durnez had het werk in zijn biblioteek en bezorgde het in de kortste keren. In welke tak of vak van de wetenschap ontmoet je dergelijke bekentenis en dienstbetoon?

Vic De Donder biedt hiermede zijn derde boek in de serie "Waar is de tijd?". Het eerste *Kom eens naar mijn kamer*, dan *En wij zijn er van de klas. Soldatenleven in het Belgisch.* Een halve eeuw collegeleven in Vlaanderen, *leger na '45*. Twee basispublikaties die telkens een halve eeuw of meer bestrijken. Verdient hij niet een apart eerbetoon of ergens een bekroning vanwege de volkskundigen?

Houden de drie boeken verband met de tijdsgeest? 'Van eind de jaren '60 tot halfweg de jaren '80 kon je geen gunstige getuigenis afleggen over een autoritaire maatschappij (de kerk: een katoliek gezin is een groot gezin) en haar *oude waarden!* Dergelijke persoon was een reaktionair of een oude rechtse bonk

of jonk. Is deze periode voorbij, in een streven naar verzoening tussen autoritaire en revolutionaire aanpak? In een eerherstel voor de positieve punten van weleer, toen het niet allemaal zo slecht verliep.

In die geest is Vic De Donder veertien hoofdstukken gaan samenstellen. Zijn echtgenote leest hoofdstuk na hoofdstuk en door haar entousiasme heeft hij na elk hoofdstuk verder gewerkt.

Thuis geboren
Er kan er altijd eentje bij
Vlaanderen, gezegend oord
der kroostrijke gezinnen
Het dode kindje
De oudste en het nakomertje
Vader
Moeder
De opvoeding
Het dagelijks leven (1)
Het dagelijks leven (2)
Het welige huis
Oorlogen eisen hun tol
De Bond der Kroostrijke Gezinnen
Het lege-nestsyndroom
(Bibliografie)

Het dagelijks leven vergt tweemaal een beurt en neemt een vijfde tot zesde van het boek in beslag. Dat verklaart heel wat, voor degenen die het dagdagelijks bestaan ontleden. Maar elk hoofdstuk is op zichzelf een goudmijn.

De titel van het boek is ontleend aan *Hemel-huis,* dat Emiel Hullebroeck componeerde op een gedicht van René De Clercq, en dat hij opdroeg aan Frans Van Cauwelaert. Duizenden vaders en moeders hebben het gezongen, met en zonder hun kinderen: Door mijn woning... zo start het. Centraal in de tweede stroof weerklinkt... Zou men armoe lijden... om een mondje meer! Een fantastische belijdenis in illo tempore.

Tegelijk een fantastisch boek, nieuw en vers als het keurigste pak en lekkerste gebak, een oeuvre vol levensfilozofie en -wijsheid. Met een onuitputtelijke (hoe)veelheid aan biezonderheden over: vrijen en trouwen, begraven en rouwen, geboorte en huwelijksfeest, enz. Het is onmogelijk zulk populair werk 'op steekkaarten' te schikken. Neem en lees, want voor elke bladzijde hebt U meer dan één steekkaart nodig. Zulke boeken zijn goud waard.

Renaat van der Linden

Dr. J. Zuring. - *S. Cosmas en S. Damianus.* In het naaldwerk van Hildegard Brom-Fischer. Drukkerij-uitgeverij H. Gianotten B.V. Tilburg, 1987, 32, 10 kleur- en wit-zwart ill.
Ten geleide door Drs. H.L.M. Defoer, directeur.
Tweetalig. Verkrijgbaar in het Rijksmuseum Het Catherijneconvent, Utrecht, prijs: f 7,50.

Cosmas en Damianus genieten als heiligen geen grote bekendheid, wél in twee gezelschappen, de artsen en de apotekers.

Tussen 1940 en 1965 vervaardigde mevrouw Hildegard Brom-Fischer Cosmas- en Damianusvoorstellingen; negen borduurwerken van verschillende grootte, alle in partikulier bezit. Kunstvol werk van een naaldkunstenares kan in de vergetelheid geraken door liturgische vernieuwingen en smaakverandering.

In de vorige eeuw, en ook nog in de onze, vormde de naaldkunst een basis voor de pronk en de praal eigen aan de gezagsdragers van Kerk en Staat. Paramenten en kroningsmantels weerspiegelen deze traditie.

De periode van dusdanige opdrachtgevers hoort over het algemeen tot het verleden. Borduurwerk kon zich handhaven in de volkskunst en een deel van het volksleven, langs de klederdrachten en de bruidschatten. Sommige kunstnijverheidsscholen hebben zich ingespannen om de naaldkunst tot nieuw leven te brengen.

In dit kader heeft de naaldkunst van Hildegard Brom-Fischer zich kunnen ontplooien. Ze heeft talrijke kunstenaars geïnspireerd.

Hildegard Maria Margareta Fischer, in 1908 te Coesfeld in Westfalen geboren, ontving haar vakopleiding aan de Kunstgewerbeschule in Münster, nam in 1929 de leiding op zich van het borduuratelier

van de door Jan-Eloy Brom (1891-1954) en zijn vijf jaar jongere broeder Leo in het leven geroepen Amsterdamse kunsthandel voor religieuze kunst, het Sint-Bernulphushuis. Na haar huwelijk met de edelsmid Jan-Eloy Brom vestigde ze zich in Utrecht.

Bij het ontwerpen en uitvoeren van miniatuurnaaldwerken en wandkleden, paramenten en vaandels maakte ze gebruik van applikatietechnieken.

Het ligt voor de hand dat dokter J. Zuring in de eerste plaats belang stelde in de voorstelling van Coasmas en Damianus, de heilige helers, schutspatronen van gilden van chirurgijns, barbiers, heelmeesters, artsen en later ook van apotekers.

Elk kunstwerk dat met naald en draad fijnzinnig tot stand kwam, wordt hier met zorg en liefde beschreven. De illustraties verdienen alle lof.

Een ongewone bron om kunstig naaldwerk en twee geneesheiligen te ontdekken en te bewonderen.

R.v.d.L.

(vervolg van blz. 66)

taar geschreven als in de bladzijden 196 tot 217, de zoektocht naar het leven en streven, wenen en wonen, drinken en zuipen, kruipen en vechten van de kleine man!) De ontspanning met een wijde waaier, het onderbewustzijn gaat leven langs sagen en legenden, zeispreuken en vertelsels allerlei.

"Boeketje Vlaanderen" is een uiterst ongewone ruiker, met vele tinten en tonen, kransen en kronen. Je kent ze niet allemaal. Alleen de ploeg(en) van de televisie, zoals Echo en Boeketje, in een vaste wekelijkse kroniek, als een almanak en een kalender.

Vlaanderen kennen in alle facetten, kan klaarblijkelijk niet. Met *Boeketje Vlaanderen* ken je er heel veel. Keurig en kleurig. Neem het in je hand en je hart, want je leert Vlaanderen kennen en minnen tegelijk. En dat kunnen we nooit genoeg doen.

Renaat van der Linden

ZOEKEN EN ZANTEN

Sekretaressendag

Derde zondag van april

Waar wij in 1988 ons afvraagden of de sekretaressendag burgerrecht kon verkrijgen[1], mogen we thans bevestigend beantwoorden.

Het gesprek met mevr. Chris Otte-Verlinden, sekretaresse die de public relations verzorgt van de European Association of Professional Secretaries, de Europese vereniging van de professionele sekretaressen (EAPS) bezorgde talrijke wetenswaardigheden in verband met die dag en met het beroep[2].

1) Thans gaat iemand die dat beroep wil uitoefenen eerst naar een sekretariaatsschool. Het is een veeleisend beroep waarbij je heel taktvol moet optreden. Wat de baas ontsnapt, moet je hem discreet onder de aandacht weten te brengen. Soms denk ik dat je als sekretaresse een duizendpoot zou moeten zijn, elk pootje zou je vast en zeker kunnen benuttigen.

2) Een hel is het absoluut niet, integendeel, maar het beroep eist overgave. Het beroep is trouwens in de goede zin geëvolueerd. Vroeger was er een grotere afstand tussen direkteur en de sekretaresse. Vandaag wordt de sekretaresse meer en meer gezien als een deel van het management. De komst van de informatica heeft dat ook voor een belangrijk deel mogelijk gemaakt. De sekretaressedag is dus eerder een bevestiging van de groeiende waardering van het beroep dan een zoethoudertje.

3) Tot voor enkele jaren werd het sekretariaatswerk - zoals de verpleging - beschouwd als een typische vrouwelijke bezigheid. In de verpleegkunde kwam die wijziging in dat beeld wel eerder op gang, maar sekretariaatswerk volgt snel. Er zijn reeds jongens in de sekretariaatsscholen.

4) De vereniging EAPS die gesticht werd in 1974 door een vrouwelijk advokaat in funktie als sekretaresse, telt 1400 leden in 16 Europese landen. Ze wil een spreekbuis zijn van de sekretaressen overal in Europa en beoogt het verhogen van hun professionele status. Ze verstrekt de leden advies over verdere beroepsontwikkeling en stimuleert ze tot zelfontplooiïng.

5) Ook het doorspelen van informatie op regelmatige bijeenkomsten is van belang. Er zijn niet alleen de maandelijkse bijeenkomsten maar ook de jaarvergaderingen waarop vertegenwoordigers uit alle Europese landen aanwezig zijn. We hopen hiermee op een bescheiden wijze de verstandhouding en vriendschap in Europa te bevorderen. Trouwens in het voor Europa magische jaar 1992 zullen wij met de Belgische afdeling verantwoordelijk zijn voor de organizatie van de jaarvergadering in Brugge.

6) Regelmatig neemt onze vereniging deel aan informatieinitiatieven in het onderwijs. In paneelgesprekken over het beroep in de sekretariaatsscholen zijn we steevast vertegenwoordigd.

7) De informatica mag dan het werk van de sekretaresse verlichten, haar volledig overbodig maken kan niet. De laatste evolutie stelt alleen maar hogere eisen aan de sekretariaatswerker. Onze vereniging wil er juist voor zorgen dat de sekretaresse of sekretaris de nieuwe uitdagingen aankan.

De derde donderdag van april is dus in feite de sekretaresse dag, de dag waarop de werkgever, baas of direkteur zijn sekretaresse in de bloemen zet. "Er gaat niets boven een goede sekretaresse" is helemaal geen banaal gezegde, want in deze tijd van informatica zal iedere werkgever dit bevestigen.

Het idee om de "onmisbare rechterhand" eens per jaar in de bloemen te zetten en alzo zijn waardering uit te drukken voor de vele goede diensten is van uit Noord-Amerika naar Europa overgewaaid. Secretary-Day is daar evengoed gekend als Valentijn- en Moederdag en uitgegroeid tot een echte bloemenfeestdag.

Het houden van de sekretaressendag is gekozen in de maand april met een ruim aanbod van binnenlandse bloemen. De dienst voor afzet van land- en tuinbouwprodukten en de verenigingen van bloemisten speelt een zekere rol bij het bevorderen van het houden van de sekretaressendag door o.a. het geven van allerlei tips over de keuze van de bloemen.

Bloemen schenken heeft soms netelige kanten, want de kans bestaat dat de sekretaresse vertrouwd is met alles wat de bloemensymboliek betreft. Heeft u bemerkt dat ze van één wel bepaald soort bloemen houdt, dan is de keuze uiteraard gemakkelijk. De kans is er ook dat u een volkomen onbekend terrein bewandelt. Dan komen de tips van de bloemisten.

Bloemen met een aangename geur worden zeer gewaardeerd en houden de aandacht langer vast, bv. seringen, freesia's, violieren en boerenjasmijn die een aangename parfum verspreiden.

Hebt u haar lievelingskleur ontdekt dan kan u misschien een ruiker laten maken met verschillende schakeringen van die ene kleur of een bloeiende azalea in de desbetreffende kleur aanbieden.

Doch bloemen in een warme kantoorruimte verwelken snel. Waarom dan geen plant? Nu de NASA gevonden heeft dat kamerplanten de lucht in de kantoorruimten gezond kunnen houden is het zeker geen slecht idee je sekretaresse te verwennen met een prachteksemplaar van een bladplant. Kies bij voorkeur een soort die goed droge en warme lucht verdraagt bv. Monstera, Dracoena of Philodendron.

Hebben thans de sekretaressen de bovenhand, straks zullen sekretarissen het korps komen aanvullen gezien thans jongens de sekretariaatsscholen bezoeken. Zal de vrouwelijke benaming van het feest dan nog up to date zijn? Of krijgt enkel het vrouwelijk geslacht bloemen en het mannelijk geslacht niet? Dat ware echte diskriminatie.

M. Broeckhove

---

(1) M. BROECKHOVE, *Feest van de Sekretaressen. Een nieuw kalenderfeest?*, OVZ 1988 nr. 1, 58.

(2) De Beiaard, Zottegem, 13-4-1991, *Zottegemse oproep. Secretaressen aller landen verenig u. Een gesprek met mevr. Chris Otte-Verlinden.*

UITGAVEN

Verkrijgbaar, + verzendingskosten 50 F, door overschrijving op prk. 000-0096946-43 van de Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, Kraanlei 65, 9000 Gent.

1. OOSTVLAAMSE ZANTEN, 450 BF per Jrg.; los nr. 150 BF, Jaarboek 1945: 150 BF; Inhoudstafel op OVZ Jrg. 1-25: 100 BF; idem jrg. 26-35: 100 BF.
2. ANDELHOF E. Excellente Kronyke van de Brahmisten (teerlingspel), 61 blz., 80 BF.
3. BAERT M. Ikonografische studie v. 19e-eeuwse litografische adres- en reklamekaarten i.v.m. metaalwaren, 33 blz., ill., 100 BF.
4. BROECKHOVE M. De wonderdokter Drieske Nijpers uit Sint-Gillis-Waas, 94 blz., ill., 350 BF.
5. BROECKHOVE M. Het weer voor morgen, 76 blz., ill., 190 BF.
6. DAEM M. Votiefschilderijen en Mirakelboek van Kapelletje Schreiboom te Gent, 142 blz., ill. vierkleurendruk, kwarto, 1950 BF.
7. DAEM M. Reuzenliederen in Oost-Vlaanderen. 141 blz., ill., 800 BF.
8. DAUWE J. De Kruisboogschutters van St.-Joris te Lebbeke (1377-1796), 185 blz., ill., 530 BF.
9. DE COSTER F. A. Hendrickx, toneelschrijver. Bloemlezing, 44 blz., ill., 60 BF.
10. DE VUYST J. Het Sterrelied in het gebied van Dender en Schelde, 175 blz., muz., 300 BF.
11. DEWULF M. Bargoens te Sint-Niklaas, 127 blz., ill., 350 BF.
12. ELOY A. De Schoorsteenveger. Een terreinverkenning, 120 blz., ill. vierkleurendruk, 350 BF.
13. GELBER L. Kinderzang uit Zwijnaarde, 32 blz., muz., 100 BF.
14. JACOBS M. Volkskunde in het interbellum. De Zuidnederlandse Centrale voor Folklore-onderzoek. Een ontbrekende schakel? 96 blz., ill., 460 BF.
15. RUYS R. Veer en veerdienst in Oost-Vlaanderen, 191 blz., ill., 350 BF.
16. VAN BOST F. Het ganzenbord in Vlaanderen. 139 blz., ill. (kleur), 850 BF.
17. VAN DEN DOOREN V. Leven en Streven van Abraham Hans, 60 blz., ill., 150 BF.

Een tachtigtal uitverkochte uitgaven kunt U raadplegen in de Biblioteek van de Bond.

UITGAVEN VAN DE KANTKLUB SINT-KATELIJNE

Kursus Stropkant, 1e jaar, 250 F.; idem 2e jaar, 250 F,; **Kursus Cluny** 1e jaar, 250 F., 2e jaar, 250 F.
Kursus Russische en moderne kant, 250 F.
De Gentse Kant, M. BROECKHOVE, met uitleg door Mevr. L. VAN DIJK-VANHOOREN, (résumé en fr.) 36, 12 ill., 150 F.
Bedrag overschrijven op prk. 000-0096946-43 van de Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, Gent. Verzendingskosten 50 BF.

UITGAVEN VAN HET MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE
Verzendingskosten zijn vermeld tussen haakjes.

1. **Beknopte gids voor de bezoeker.** 9 blz., tekeningen. 30 F (30).
2. **Iconografie van het Oude St.-Elisabethbegijnhof te Gent.** 1972. 11 blz. Samenstelling R. Haeseryn, 11 ill., 40 F (30).
3. **Gentse drukwerken uit de verzamelingen van het Gentse Museum voor Volkskunde.** 1974. 26 blz.. Samenstelling R. Haeseryn. 50 F (30).
4. **Gents Erfgoed. Het Patershol. Pentekeningen en schilderijen van Gilbert BOERJAN.** 1975, 60 blz., 43 ill. 200 F (30).
5. **Vorstenhuis en Volk.** 1976. 45 blz., 14 ill. 120 F (30).
6. **Om en rond het gravensteen 1180-1980.** 1980. 29 blz. 13 ill. Samenstelling R. Haeseryn. 70 F (30).
7. **Miniatuurvoertuigen** van René Vantorre (Zandbergen), modelbouwer. 1981. 11 blz., plan. Samenstelling R. Van der Linden en René Vantorre. 40 F (30).
8. **Van Minnespel tot kinderspel.** 1984. Tekst: Y. Hollebosch-Van Reck, R. Van de Walle. 104 blz., ill. 250 F (50).
9. **De Gentenaars en hun Belfort.** 1985. Redactie: R. Van de Walle. 135 blz., ill. 350 BF (50).
10. **Rendez-vous met Magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw.** 1986. Redactie: R. Van de Walle. 149 blz, ill. 500 BF (80).
11. **Een visie op de dood 1790-1914. Kerk- vrijdenkerij - esoterie - spiritisme.** 1986. Teksten: A. Eloy, Y. Hollebosch-Van Reck, V. Meillander. 168 blz, ill. 300 F (80).
    Publikaties 10 & 11 samen = 700 F + 160 F. portkosten.
12. **Gentse penningen 1780-1980.** 1989. Redactie R. Van de Walle. 203 blz., ill. 600 F (80).

Bedrag vooraf te storten op rek. nr. 290-0455425-31 Museum voor Volkskunde Gent, met vermelding van de desiderata.